

РАВЕНСТВОТО МЕЖДУ ПОЛОВЕТЕ И ПРИОБЩАВАНЕТО НА РОМИТЕ

Гледната точка на четири ромски общности в България

THE WORLD BANK GROUP

2014

Равенството между половете и приобщаването на ромите:

Гледната точка на четири ромски общности в България

Звено „Социално развитие“, регион Европа и Централна Азия

Световната банка

януари, 2014 г.

Исключване на отговорност

Настоящият доклад е изготвен от служители на Международната банка за възстановяване и развитие (Световната банка). Представените в него констатации, тълкувания и заключения не отразяват непременно възгледите на изпълнителните директори на Световната банка или на представяваните от тях правителства. Световната банка не гарантира точността на данните, включени в настоящата работа. Границите, цветовете, наименованията и всяка друга информация, изобразена на коя да е от картите в настоящия доклад, не представлява израз на становище от страна на Световната банка относно правния статут на коя да е територия, нито потвърждаване или приемане на нейните граници.

Условия за ползване:

Съдържанието на настоящата публикация е обект на авторски права. Копирането и/или предаването на настоящата работа или части от нея без разрешение може да е в нарушение на приложимото законодателство. Международната банка за възстановяване и развитие (Световната банка) насърчава разпространяването на своите издания и обикновено бързо дава разрешение за възпроизвеждане на части от тях.

За получаване на разрешение за фотокопиране или препечатване на настоящата работа, моля изпращайте запитвания с точната информация до Центъра за проверка на авторски права на адрес: 222 Rosewood Drive, Danvers, MA 01923, USA. Телефон: 978-750-8400, Факс 978-750-4470, Интернет страница: <http://www.copyright.com/>.

Всякакви други запитвания относно права и лицензи, включително производни авторски и издателски права, следва да бъдат отправяни до Издателското бюро на Световната банка, адрес: 1818 H Street NW, Washington, DC 20433, USA, Факс: 202-522-2422, електронна поща: pubrights@worldbank.org.

Резюме

i. **Проучването „Равенството между половете и приобщаването на ромите“ представя основните на джандър спецификите гледни точки на ромите за историческите предизвикателства пред социалното им включване в България.** То се базира върху осъществено количествено изследване, включващо анкети в кварталите, дискусии във фокус групи (ДФГ) с мъже и жени от различни възрастови групи и мини проучване на пример от практиката. Изследването бе проведено в четири ромски общности (Бяла Слатина, Христо Ботев, Шекер махала и Веселиново), подбрани с оглед на регионалното представителство, степента на урбанизация и придържането към традиционния начин на живот и изолация от по-голямата част от обществото. Изследването допълва усилията за изпълнение на Националната стратегия на България за интеграция на ромите 2012-2020 г. и за разработването на насочени към ромите политики и програми.

Ромските общности в България

ii. **Ромите съставляват около 4.7 процента от населението на България, макар че преценките варират поради оспорваното им самоопределение.** Броят на ромите според официалната статистика е около 371,000 (данни на Националния статистически институт от 2001 г.), като те са третата по големина група след етническите българи (83.9 процента от населението) и турците (9.4 процента). Останалите малцинства (араби, арменци, руснаци и други) съставляват около 0.9 процента от населението. При преброяването на населението от 2011 г. бяха отчетени само 325,000 души като принадлежащи към ромския етнос. Тази бройка вероятно е занижена, тъй като в това преброяване се разчиташе на самоопределението на ромите. Проучване на ПРООН от 2007 г. даде приблизителен разчет за броя на ромите в България между 700,000 и 800,000 души, като в това число се включват и лицата със смесен етнически произход.

iii. **Ромите в България са изключително разнородна група и четирите общности, върху които се фокусира проучването, отразяват този факт.** Има навярно около 60 подгрупи, показващи различия в характера на обитанието, териториалното местоположение, културата, езика, традициите, религията, трудовите занимания и степента на интеграция в обществото като цяло. Тези групи показват многообразни социални модели, бит, икономическо благосъстояние, здравен статус и образователно ниво. С много малки изключения мнозинството роми водят заседнал начин на живот и са разпръснати както в градските зони, така и в селските райони на страната.

iv. **Българските роми са в положение на голямо социално изключване и преходът от планова към пазарна икономика влоши както цялостното им икономическо положение, така и положението със заетостта.** Ромите са една от групите най-силно засегната от ширещата се дълготрайна безработица, плод на прехода. Високият процент на

хора, живеещи в бедност, безработица, ниски показатели за човешко развитие, лоши битови условия, нискокачествена инфраструктура и други услуги - всичко това говори за жестокото социално изключване на тази група. При ромите социалното изключване исторически е свързано с предразсъдъци и стереотипи. До сега политиките за интеграция на ромите не са постигнали никакви успехи в облекчаване на положението на ромските общности.

v. **ЕС и неговите държави членки от скоро засилиха вниманието си върху специфичното положение на ромските жени и започнаха да изследват ролята им в социалното включване на ромите.** Принцип номер пет от 10-те основни общи принципа на ЕС за включване на ромите отбелязва, че за да бъдат ефективни, инициативите за приобщаване на ромите трябва да вземат предвид потребностите и обстоятелствата на ромските жени и да адресират такива въпроси като разнообразните прояви на дискриминация и проблемите, свързани с достъпа до социални услуги. За да се решават тези въпроси ефективно е необходимо да се анализира конкретно положението на ромските жени и мъже, както и предизвикателствата, с които те се сблъскват вътре в своите общности и извън тях, за да се изследват по-подробно основните причини за тяхното изключване.

Социални норми, способност за избор и стратегически житейски избори

vi. **Настоящото проучване се съсредоточава върху основните фактори и механизми, които подтикват или задържат социалното включване на Ромите в българското общество, като проучва социалните норми, способности за избор и направени стратегически житейски избори, от гледна точка на двата пола, в четири общности.** Проучването търси отговорите на три изследователски въпроса, които да задълбочат разбирането за ромските общности и да допринесат за идентифициране на ефективни политики на включване. Те са: (i) Кои са ключовите социални норми, свързани със спецификата на равенството между половете, които влияят на способността на мъжете и жените да правят избор и как се различават те между и вътре в четирите общности, включени в изследването? (ii) Какво означава способността за активна позиция във връзка със стратегическите житейски избори и в какво тя се различава при мъжете и жените и между различните общности? и (iii) Какво можем да извлечем от разбирането си за нормите, способността за активна позиция и житейските избори като информационна база, върху която да стъпят политиките в подкрепа на включването на ромите, а следователно и на изпълнението на Националната стратегия за интеграция на ромите в Република България?

vii. **Работната дефиниция на ЕС за социалното включване се използва в настоящото изследване като призма, през която се пречупва анализът на ромските общности.** Дефиницията гласи: “Социалното включване е процес, чрез който хората в риск от бедност и социално изключване, получават възможности и необходимите ресурси

за пълноценно участие в икономическия, обществения и културния живот и за постигане на жизненото равнище и благосъстоянието, смятани за нормални в обществото, в което живеят. Благодарение на него те се включват по-широко във вземането на решенията, които касаят живота им и основните им човешки права.”

viii. **Разбирането на „способността за избор“ на ромските мъже и жени е от съществено значение при определянето на характера и вида политики и оперативни интервенции, които могат да улеснят включването.** Настоящото проучване се опитва да създаде възможност за по-доброто разбиране на способността на ромските мъже и жени да правят стратегически житейски избори, да вземат решения и контролират ресурси. То хвърля светлина върху това как тази способност за избор влияе върху основните условия за човешко развитие и върху търсенето на социални услуги. По този начин изследването се опитва да разкрие някои от причините, например за това, защо ромските момичета са склонни да напускат рано училище, защо са предпочитани ранните сватби, или защо (младите) ромски жени е по-вероятно да бъдат безработни.

Роли на двата пола в ромските общности

ix. **Макар и традиционните роли да са в голяма степен непокътнати и сходни в четирите общности, наблюдава се прекъсване на връзката между прокламираните ценности и тяхното прилагане на практика.** Дискусиите във фокус групи за това какво представляват „добрата съпруга“ и „добрият съпруг“ представиха най-идеализираните виждания за ролите и нормите за двата пола в тези общности. Тези виждания не отразяват непременно действителността нито на ежедневието на участниците в дискусиите, нито по отношение на стремежите, които могат да имат за бъдещето. Всъщност, след като дискусиите навлезеше по-надълбоко в предмета, участниците често описваха ситуации, в които джандър ролите и социалните норми са поставени под силен натиск. Разривът между традиционните норми и реалната практика се разширява.

x. **В ромските общности се наблюдават промени по отношение на няколко норми във връзка със социалните роли на мъжете и жените.** Обхватът на промените варира в различните общности, включвайки: равнопоставеността на половете и разбирането, че мъжете са по-висши от жените; асоциирането на мъжествеността с ролята на човека, осигуряващ благоденствието на семейството; девствеността на жените преди сватбата. Изследването отбелязва, че ромските общности се борят с тези норми в опита си да примирят традиционните ценности с онова, което е реално съществуващата и възникваща практика.

xi. **Макар равнопоставеността на половете да не е широко приета ценност, в някои общности се наблюдава процес на преоценка и преговаряне на ролите на мъжете и жените.** Тези промени са особено видими по отношение на споделянето на отговорностите в домакинството. Образованите жени открито се противопоставят на

традиционното разделение на труда в ромските семейства и изискват мъжете да играят по-активна роля в домакинските задължения и в грижите по отглеждане на децата.

xii. **Ромските мъже все по-често не успяват да отстояват ролята на хора, които осигуряват прехраната на семейството, тъй като трайната бедност, безработицата и неспособността да се докара стабилен доход, си казват думата.** Безработните ромски мъже чувстват, че са се провалили като мъже, съпрузи и бащи. В резултат на това, авторитетът на мъжете вътре в семейството ерозира. Тези, които са силно привързани към традиционните ценности за ролята на половете (наблюдавани и в четирите общности, но най-вече в селските общности) все повече чувстват, че са загубили позициите си в обществото.

xiii. **Упадъкът в авторитета на ромските мъже вътре в семейството е сред основните причини за високите нива на стрес в домакинствата и за усещането за засилване на домашното насилие.** Въпреки че традиционните роли на половете се поддържат формално, *de facto* авторитетът на мъжа в семейството изглежда е все повече поставян под въпрос от жените, особено при липсата на доходи, осигурявани от мъжете. Между сочените основни причини за нарастващото домашно насилие и за конфликтите между съпрузите са: безработицата, липсата на храна и пари, както и ежедневните домашни кавги за това как да се разпределя и харчи семейният доход. Мъжете чувстват, че те са смятани за отговорни за ужасното икономическо положение на семейството, а не са в състояние да решат въпроса. Чувстват се отчаяни от неспособността си да отговорят на традиционните очаквания от тях. Прибягват до конфликтите и домашното насилие като начин да наложат отново доминантната си позиция, борейки се същевременно да оправдаят очакванията да осигуряват благоденствие на семействата си.

xiv. **Девствеността преди сватбата е определяща черта за жените във всички ромски общности. Публичните дискусии, свързани с девствеността, обикновено пораждаат много напрежение между придържащите се към традициите ромски момичета и тези, които не се придържат, което отразява промените във вижданията за ценността за девственост и женственост.** Във всички общности голямото мнозинство от хората на възраст от 40 до 60 години заявяват, че образованието е важно и нужно на ромските момчета и момичета за намиране на работа. Това силно убеждение обаче не е пречка в традиционните ромски общности момичето да бъде спирано от училище преди или към навършване на осми клас, за да се опази неговата девственост и да бъде подготвено за женитба. В тези общности началното образование се счита достатъчно за момичетата да станат „добра съпруга и добра майка. Момичетата, които продължават образованието си след 16-годишна възраст, рискуват да им бъде лепнат етикет „морално развалена“, който пречи да си намерят „добър“ съпруг. Но дискусии разкриват също и че младите ромски жени се чувстват все повече разкъсвани между придържането към традиционните ценности и модерните нагласи и начин на живот. Между ромските

момичета се наблюдава напрежение по въпроса за връзки с момчета преди женитбата, нетрадиционен начин на живот, такъв какъвто се практикува в по-голямата част от българското общество (т.е. да излязат в града и да се забавляват с приятели), придържане към културни ценности (т.е. идеята за „добра съпруга“) и музикални и танцови традиции (гюбек, фолк музика). Момичетата традиционалистки преповтарят, че те имат по-добро разбиране за морала и домашните въпроси и желаят да правят жертви, като прекъсване на образованието си, в полза на семейството. Те обвиняват момичетата с „модерни“ нагласи за неморално поведение, сексуална разпуснатост, мързел и безотговорност. Сравнително по-добре образованите ромски жени, които не са с толкова традиционалистки разбирания, не са съгласни с тях.

Вътрешно-домакинска и вътрешно-общностна динамика

xv. **Отношенията вътре в домакинствата и между поколенията са в състояние на непрекъсната промяна заедно с продължаващата промяна в ролята на половете.** Тъй като традиционните роли на половете все повече западат, това засяга отношенията между членовете в семейството. Старшите членове на домакинството, включително родителите и дядото и бабата, чувстват все повече ерозията на своето влияние върху по-младото поколение. Те заявяват, че вече не са в състояние да оказват силно влияние върху децата и внуците си или да вземат решенията за семейството. Пред наличието на нови норми и ценности, които по-младите поколения възприемат от основната част от обществото, те се чувстват безсилни.

xvi. **Променят се, често под влияние на бедността, ритуалите и обичаите, които укрепват традиционните отношения между половете и това допринася за промяна на нормите по отношение на ролите на половете.** Традиционните ритуали и обичаи, свързани с женитбата, като уговорените от родителите женитби, стават все по-редки. В най-традиционалистките общности, където „купуването на булка“ (т.е. заплащането на зестра за нейната девственост) все още се практикува, но родителите вече често не са в състояние да платят нужната зестра (*бабахак*) и уреждат женитбата за по-малка сума. Сватбите се забавят и двойките живеят на семейни начала преди сватбата. Майчинството извън брака се влияе освен това и от програмите за социална помощ, насочени към самотните майки. Всичко това въздейства върху разбирането за „добро момиче“ или „добра съпруга“ и допълнително разширява пропастта между проповядваните норми по отношение на ролята и отношенията между половете и реалността..

xvii. **Усещането за провал в реализацията на социалните норми и нормите по отношение на ролята на половете в общността изменя социалния капитал и социалната позиция на семействата, което води до високи нива на нещастие и неудовлетвореност.** Неспособността да изпълняват ритуалите и обичаите поставя в стресова ситуация най-вече ромските мъже. По традиция мъжете винаги са инвестирали значителен дял от спечеленото от тях в празненства, чествания и социални ангажименти,

включително и в *бабахак* (зестра) за женитбата на синовете, като същевременно са осигурявали комфортен живот на семействата си. Инвестирането в такива социални събития е водело до укрепване на социалния капитал на семействата, тяхното обществено положение и репутация в общността. Упадъкът на социалния капитал стресира допълнително ромските мъже и техните семейства, изменяйки из основи взаимоотношенията в общността.

Образование

xviii. **Там, където традиционните обществени норми са силни, вместо да посещават училище момчетата са тласкани към изпълнение на ролята на осигуряващи прехраната на семействата.** За момчетата е почти невъзможно да продължават образованието си след като достигнат до пубертета, тъй като опасенията за загуба на девствеността не им позволяват да напускат домашното пространство. И в четирите ромски общности съобщават за допълнителни фактори, които пречат за постигане на успехи в образованието, като: отдалечеността на училищата, лошото качество на учебните планове, финансовият недоимък. Резултатите в образованието обикновено са по-ниски при тези ромски деца, които не говорят български език в къщи, тъй като знанието на български език е значителен фактор за добри постижения в образованието.

xix. **В бедните общности момчетата обикновено напускат училище рано, за да помагат в издръжката на семействата си; да спазят традиционната роля на мъжа да осигурява семейството; да бъдат възприемани като трудолюбиви, а не като лентяи; и за да допълват доходите на своите бащи или братя.** Обикновено родителите на тези деца са безработни. Дори и родителите да предпочитат децата им да станат образовани хора, нерядко момчета на 12-13 години сами си търсят работа, за да помагат за прехраната на семействата си. Макар да не напуснат изцяло училище, те пропускат учебни часове и дни, за да изкарват пари с дейности като събиране и предаване срещу заплащане на отпадъци за рециклиране.

xx. **Голямото значение, което се придава на девствеността, кара родителите да спират от училище дъщерите си когато достигнат пубертета.** Така момчетата често са лишавани от възможността да правят свой стратегически житейски избор в областта на образованието. Някои родители се опасяват най-вече за безопасността на дъщерите си при пътуване до училище в друго населено място (по време на пътуването могат да бъдат заговорени от мъже), други не желаят дъщерите им изобщо да влизат в контакт с момчета. Подобна загриженост за безопасността води до ранно напускане на училище не само при момчетата, но и при момчетата в градските райони (т.е. „Христо Ботев” и Шекер Махала), където е налице силен страх от етнически-мотивирано насилие.

xxi. **Желанието на родителите да подкрепят образованието на дъщерите и синовете си е най-видната обща характеристика на студентите, които продължават във**

висшите учебни заведения. По-либералните, често живеещи в градовете родители, насърчават и подкрепят образованието на децата си, включително и в интегрирани училища, които обикновено са разположени извън границите на ромските квартали. Изследването показва, че ромските деца, които посещават интегрирани училища, където учат заедно с етнически българчета, демонстрират особено добри постижения в обучението.

xxii. Семейната подкрепа и инвестирането в образование изглежда са ключовите фактори, които влияят положително върху житейския път на ромските момичета. Момичетата, които продължават образованието си, са по-склонни да възприемат българския език и да се стремят към професионална кариера в голямото българско общество. Те са по-добре подготвени да превъзмогнат традиционните ценности и норми вътре в семейството и в общността. Например, те балансират времето си между домакинските задължения и подготовката на уроците. В резултат на това показват по-големи способности когато се стигне до стратегическите житейски избори, които трябва да правят.

Женитба и бременност

xxiii. Социалните норми по отношение на женитбата и бременността също претърпяват промени, но остават силно повлияни от традиционните ценности. И в четирите общности възрастта, на която ромските момичета се женят и забременяват, бавно се покачва. Тази тенденция обаче не е така изявена в най-традиционалистките общности, където образованието на момичетата се прекъсва в началото на пубертета и те са поставени под натиск да се омъжат. Момичетата, които не са принуждавани да се омъжат рано, имат по-добър контрол върху житейските си избори, като например по-високо образование, възраст за женитба и първа бременност.

xxiv. Младите ромски двойки все по-често избират неофициалното съжителство на семейни начала пред сключването на официален брак, което обикновено се дължи на липсата на финансови средства. Младите роми се опитват да се справят с тежката си икономическа среда като избират да живеят на семейни начала или да се оженят неофициално вместо официалното бракосъчетание. Така могат да продължат да се възползват от спонсорираните от държавата социални помощи за самотни майки и да избегнат административните такси, свързани с женитбата¹. Съжителството на семейни начала също им спестява разходи по сватбата – за празненството и церемонията и за зестрата, особено в по-традиционни общности, където тези обичаи все още обикновено се

¹ Докато младите роми по принцип потвърждават икономически мотиви за съжителство на семейни начала, възрастните в общностите посочват, че ромските двойки обикновено започват да живеят на семейни начала на много ранна възраст, когато не могат легално да се оженят. Докато стигнат легалната възраст за женитба, много двойки са вече разделени.

практикуват². Тази тенденция на съжителство без брак се отразява и върху социалните норми и обвързаността с тази връзка, като все по-чести са случаите на разделени родители и „серийна моногамия“.

xxv. **Особено в общностите, в които ролята на жената е сведена най-вече до домакинската работа, наблюдаващото се през последните години увеличение на броя на неформални женитби е направило жените по-уязвими при напускане на мъжете им.** Спадът на дела на законно оформени бракове направи по-лесна раздялата и се отрази на изплащането на детска издръжка. Освен това, по-голямата вероятност за раздяла се увеличава и поради икономическия недоимък, който често води до все по-напрегнати взаимоотношения между партньорите. Шири се убеждението, че когато ромска жена се окаже напусната, тя е изложена в по-голяма степен на риска да стане жертва на трафика на хора и проституцията.

xxvi. **Традиционните социални норми, свързани със сексуалната потентност на мъжете и значението на фертилността насърчават ранната бременност и пречат на използването на противозачатъчни методи.** Дълбоко вкоренените ценности за мъжествеността и фертилността правят женитбата почти синоним на бременност. В резултат на това, женитбата често поставя край на образованието на ромските младежи. При ромските момичета спазването на традиционните ценности за бременност и отглеждане на деца доминира над потребността да продължат образованието си. При момчетата предимство пред образованието има грижата за осигуряване издръжката на семейството. Способността на жените да контролират броя на децата, които раждат, изглежда нараства във всички общности. Въпреки това, все още е необичайно жените да ползват противозачатъчни средства, което прави прибягването до аборт най-често използвания метод за контрол на ражданията.

Заетост

xxvii. **Тъй като мъжете вече не могат да живеят съгласно нормата да осигуряват благоденствието на семейството в средата на трайна мизерия и безработица, от ромските жени все повече се очаква да допринасят за дохода в семейството.** Това вече променя ролята на мъжете и жените, макар и не без психологически данък, който мъжете плащат за това, тъй като традиционните ценности и социални норми все още са отправната точка за техните житейски избори. В изследваните общности жените твърдят, че са склонни да приемат всякаква работа, която покрива транспортните им разходи. Жените в по-традиционните общности (т.е. Шекер Махала и Веселиново) съобщават, че техните мъже решават дали жените им трябва да работят или не. Те обикновено

² Например, това изглежда не е мотив групата на Калайджиите в Бяла Слатина и повечето роми в „Христо Ботев“, за които разходи за зестра не са обичайни.

предпочитат жените им да не работят извън квартала или след залез слънце, страхувайки се от възможността други мъже да ги доближат.

xxviii. **Миграцията, оглавявана от жените, не само от мъжете, става стратегия от ключово значение за генериране на доходи за семейството.** Когато жените мигрират, често правят това без да са съпроводени от децата и съпрузите си³. Тъй като пазарите на труда в Западна Европа, най-вече в Гърция и Кипър, се свиват, продължителността на миграцията на ромските мъже се скъсява от няколко години на няколко месеца. Ромските жени, които работят предимно като домашни помощнички и гледачки на деца и възрастни хора, остават за по-продължителни периоди. Този дисбаланс в продължителността на престоя на мъжете и жените в чужбина създава значително напрежение вътре в семействата и в общността (т.е. жените напускат семействата си, за да живеят в чужбина, където започват нови връзки, а мъжете се чувстват самотни и изоставени от своите съпруги).

xxix. **По-високото образователно равнище на жените поражда нови ценности, свързани с тяхната трудова дейност и променя виждането за ролята им в семейния живот.** Когато завършват по-високи степени на образование ромските жени не гледат на работата си единствено като на средство за изкарване на допълнителен доход. Трудът е форма на себеизява за тях и те започват да очакват повече участие на партньорите и съпрузите си в домакинските задължения и в отглеждането на децата. Някои млади и образовани мъже са готови да предоговарят разпределението на семейните задачи и задължения, свързани с грижата за децата и домакинските дейности.

Препоръки за политиката

xxx. **Ромските общности са притиснати между традиционните ценности и социалните норми, на които се противопоставят императивите на икономическото им положение, както и стремежите и практиките на съвременното българско общество.** Във всички изследвани общности може да се наблюдава, макар и в различна степен, предоговаряне на социалните норми и отношения между половете. Този процес на преосмисляне и предоговаряне създава значително напрежение между мъжете и жените, както вътре в семейството, така и в общностите. Икономическите трудности, с които се сблъскват повечето общности, утежняват допълнително това напрежение. Политиките трябва да отчетат и да реагират на тези предизвикателства. Политиките за включване на ромите, които са чувствителни към въпросите на равенството между половете, трябва да се фокусират върху (1) подкрепата за членовете на домакинствата в поемането на нови роли; (2) адресирането на нови типове уязвимост, възникнали в ромските общности поради промените в обществените норми; и (3) разширяване на възможностите за

³ В случая с Шекер махала беше подчертано, че само разведените/разделените жени мигрират в чужбина без своите съпрузи.

образование и заетост, тъй като те са най-ясно свързани с подобрени резултати в социалното включване на ромите. Докато много от тези политики е необходимо да бъдат пригодени към специфичния контекст на ромите, препоръчва се те да се прилагат еднакво за другото уязвимо и маргинализирано население в България, за да се избегне стигматизацията на ромите.

(1) Подкрепа за членовете на домакинствата да поемат новите роли:

- **Създаване на безопасна и подкрепяща работна среда за жените.** За да се даде възможност на жените да участват на пазара на труда, трябва да се адресират такива пречки като скъпия транспорт и влизачи в конфликт с трудовата заетост отговорности като грижите за децата, чрез:
 - (а) Достъпни и на приемлива цена за ромските родители варианти за грижи за децата;
 - (б) Безопасен и достъпен обществен транспорт, който да улесни приходящите от други райони работници, особено в тъмните части на деня; и
 - (в) Стимули за частни компании, които да осигурят подкрепяща работна среда за жените (включително и помощ за отглеждане на децата и осигуряване на безопасен транспорт).
- **Осигуряване на по-достъпни варианти и информация, свързана със семейното планиране.** Увеличаването на информираността за последствията от ранната бременност и подобряването на достъпността до различните методи за семейно планиране могат да помогнат на младите ромски двойки да се справят по-добре с променящите се социално-икономически условия. Сред конкретните действия могат да се включат такива като:
 - (а) Да се предоставят чувствителни към ромската специфика услуги за семейно планиране на общинско ниво, които да достигнат до и да образуват ромските мъже и жени по въпросите на семейното планиране; и
 - (б) Да се въведе по-широк кръг противозачатъчни методи, отколкото са понастоящем достъпните за ромските жени.
 - (в) Включване на репродуктивно обучение в училищната програма за по-добра информираност на младите хора относно семейното планиране.
- **Да се предоставят консултации и терапевтични услуги.** Новите самотни майки и бащи, работещите майки и съпрузи, всички ще спечелят от такива специализирани услуги, които да улеснят прехода им и поемането на новите роли.

- **Да се изработват целенасочени програми за подрастващите ромски младежи и девойки, за да могат да правят стратегически житейски избори в съответствие със социално-икономическите промени.** Подрастващите и младежите ще спечелят от програми и подкрепящи ги структури, които да им помогнат да смекчават напреженията, създавани от стремежа към нов стил на живот и традиционните норми, които сега създават високо стресови ситуации вътре в семействата и в общността като цяло. За установяването на механизми за справяне с тази ситуация на ниво отделен човек, семейство и общност могат да помогнат подкрепящи структури.

(2) Адресиране на новите форми на уязвимост вътре в ромските общности:

- **Да се прегледа и коригира деформираната структура от стимули в програмите за социална помощ, свързани със социалния статус на бенефициентите.** Програмите за социална помощ, които трябва да бъдат прегледани, могат да включат:
 - (а) Социалната помощ за самотните майки, която демотивира ромските двойки от сключването на формален брак и прави ромските жени и деца, уязвими в случай на разделяне на двойката;
 - (б) Социалната помощ за деца на разведени родители, при която сложните процедури за кандидатстване (често налагащи и юридически процедури) правят получаването на помощта изключително трудно. Поради това жените често предпочитат да кандидатстват за социална помощ за самотни майки (процедурите за която не са толкова сложни). Те предпочитат статута на самотни майки пред риска да се изправят пред бариерите за получаване на социална помощ за деца на разведени родители в случай на раздяла с партньора.
 - (в) Разпоредбите на „закона за защита на майчинството“, който продължава да осигурява стимули за младите жени да раждат деца, като по този начин добиват право на детски надбавки и пенсионни осигуровки.
- **Да се засили правната защита в случай на раздяла.** Тъй като практиката на живот на семейни начала без формален брак се разширява, важно е да се засили законовата защита на мъжете, жените и техните деца в случай на раздяла (настояниците, различни от биологичните партньори може също да е необходимо да се имат предвид).

(3) Да се увеличават възможностите за образование и заетост:

- **Да се въвеждат мерки за компенсиране на пропуснатите ползи от образованието и да се увеличи възвръщаемостта от инвестицията в образование.** Тези мерки могат да включват:

(а) Стимули за ромските деца да посещават програмите в предучилищните групи и детските градини, където да придобият умения по български език преди да постъпят в първи клас и така да повишат постиженията си в образованието. Тези стимули могат да бъдат както финансови, така и нефинансови, и да са допълнително съобразени със съществуващите програми. Така например, условията, обвързани с детските надбавки, могат да бъдат прецизирани, за да се повишат инвестициите от страна на ромските семейства в ранно детско развитие.

(б) Предоставяне на безопасни и достъпни транспортни средства, с които ромските ученици да посещават училищните занятия – това би увеличило посещаемостта както на момчетата, така и на момичетата, особено в общностите, които са отдалечени от средните училища;

(в) Създаване на училищна среда, съвместима с обществените норми и ценности на ромското население, по-специално за момичетата. Фактори, на които трябва да се обърне специално внимание, са безопасността на подрастващите момичета, удобното време на провеждане на учебните занятия и достойнството на децата в неравностойно положение⁴;

(г) Да се въведат стимули и механизми за осигуряване на по-успешно представяне на училищата в ромските квартали. Възможните мерки включват финансиране, основано на представянето и заплати, които дават допълнителни стимули на училищата и учителите да подобряват представянето на учениците от техните училища⁵. За да се избегне изкривяване на резултатите е много важно представянето да се наблюдава по прозрачен и почтен начин;

(д) Да се направи преоценка на адекватността на програмите за социално подпомагане, като се вземат предвид разходите за посещение на училище, включително и пропуснатите ползи. Програмите за социално подпомагане покриват само преките разходи за посещение на училище, докато размерът на пропуснатите ползи видимо фигурира много отчетливо в решенията на учениците и родителите относно посещението на училище;

⁴ Тези мерки трябва да избягват създаването на сегрегация на ромските ученици.

⁵ Ромските учасници в това проучване подсказват предоставянето на тези стимули на премийна база, противно на наказателна база, тъй като наказателните мерки могат допълнително да обезкуражат учителите. Това ще изисква бюджетът за съответната година да предвижда достатъчно средства за финансиране на тези стимули.

(е) По-добро прилагане на училищните политики по отношение на посещаемостта на занятията. Посещаемостта на училище, както в смисъл на присъствени дни в училище, така и в смисъл на присъствени часове на ден, може да се наблюдава по-строго, като се осигуряват подлежащи на проверка доказателства, а и възможни санкции за завишаване на отчетите за посещаемост⁶. Интегритетът на наблюдението на посещаемостта на училище е от ключово значение, за да могат програмите, при които социалната помощ се предоставя при определени условия, както и другите предлагани стимули, да дадат очакваните резултати.

- **Да се адресират отрицателните стереотипи срещу ромите на пазара на труда.** Конкретните действия в тази насока включват комуникационни кампании и изработване на образователни инструменти (които да се ползват в училищата и на работните места) за борба с отрицателните стереотипи.

xxxі. **В по-общ план, подобряването на политиките за ефективно включване на ромите ще изисква подобряване на процесите за идентифициране на мерките в рамките на политиката:** разбиране на ромските общности на ниво домакинство и общност, както и на разнородността на ромите в страната; предприемане на емпирически изследвания, които да обогатят познаването на вътрешната динамика, свързана с обществените норми, ролите на половете, вземането на решения и напреженията, създавани от социалната промяна, както и бариерите за социалното включване и развитие; предприемане на конкретни стъпки за адресиране на отрицателните стереотипи за ромите, които водят до дискриминация в училище и в работната среда; и активно включване на ромите във формулиране и изпълнение на политиките и програмите за интеграцията им.

xxxіі. **Програмите за развитие могат да бъдат ефективни само ако са индивидуализирани и отчитат многообразието на ромските общности в България.** Ромските общности са изключително разнородни и в този контекст политиката „да се подхожда с един аршин“ към всички едва ли може да доведе до успех. В четирите общности, изследвани за целите на това проучване, промяната се извършва с много различни темпове и по много различни начини. Необходимо е в програмите да бъдат включвани общински служители, тъй като те познават отвътре ромските квартали, в които работят. Модераторите вероятно ще могат значително да допринесат към начина, по който политиките за социално включване достигат до ромските общности, тъй като разбират обичаите и традициите, както и реалните или предполагаеми бариери пред достъпа до социални услуги, а освен това между тях и членовете на общностите има изградени отношения на доверие.

⁶ Това не означава наказания за чести отсъствия. Редовната посещаемост трябва да бъде възнаграждавана чрез механизми на стимули, като условни кешови трансфери вместо наказване за чести отсъствия.

xxxiii. Ромските общности трябва да бъдат овластени, за да участват активно в изработването и изпълнението на политики и програми и да осигуряват тяхната ефективност⁷. Ако на ромите се разреши да играят водеща роля във формирането на решения за собственото им развитие, тогава е вероятно политиките да бъдат адекватни, целенасочени и да оказват много по-голямо въздействие на място.

⁷ Така например, участието на ромските общности в изготвянето на Националната стратегия за интеграция на ромите (2012-2020 г.) допринесе за повишаване на общественото значение на стратегията и представлява една добра практика, която може да бъде прилагана и допълнително доразвита в бъдеще.

Списък на съкращенията

ГД Регио	Европейска комисия, Генерална дирекция по регионална политика и благоустройство
ЕК	Европейска комисия
ЕС	Европейски съюз
ДФГ	Дискусия (и) във фокус група
ИКТ	Информационни и комуникационни технологии
IUD	Вътрематочна спирала
НСИР	Национална стратегия за интеграция на ромите
НСИ	Национален статистически институт
ИОО	Институт Отворено общество
ПРООН	Програма за развитие на ООН
УНИЦЕФ	Детски фонд на ООН
СБ	Световна банка
ДСР	Доклад за световно развитие

Благодарности:

Настоящият доклад е изготвен от Косуке Анан, Валери Морики и Ранджит Наяк под ръководството на Питър Харолд, Мамта Мурти, Исмаил Радуан, Маркус Репник, Катарина Матернова, Елизабет Хуйбенс и Кари Търк. Екипът бе подкрепен от Петър Пожарски, Пламен Данчев, Адела И. Делчева, Албена А. Самсонова, Бола Нобъл, Хивоте Тадесе, Гоар Григорян и Виктория Брус-Гога. Дорота Ковалска и Сладжана Косич също дадоха своя принос. Проектът на изследването почива върху серия дискусии, проведени в самото начало с представители на следните институции: Министерство на труда и социалната политика, Министерство на образованието, младежта и науката, Институт „Отворено общество”, Джендър проект в България, Фондация за ромите „Амалипе”, Витоша рисърч и Майкростат Аналитикс. Полевата работа беше извършена от екип, начело с проф. Илона Томова от Института за изследване на населението и човека към Българската академия на науките.

Екипът изказва благодарност на рецензентите Жуст де Лаат, Тобиас Линден, Ана Мария Мюноз Буде, Сарош Сатар и Сара Кийнър за техните проникновени коментари. Екипът също така благодари за обратната информация от Кабинета на Заместник министър-председателя (и министър на вътрешните работи), Министерството на финансите и Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционните въпроси. При изготвянето на доклада бяха използвани и конструктивните коментари на Лаура Касио, Роб Суинкълс и София Георгиева.

Съдържание

Глава 1: Въведение и обща информация	1
Глава 2: Концептуална рамка, подход и метод	13
Глава 3: Джендър роли и социални норми в четирите общности	29
3.1 Нормативна рамка за джендър ролите и социални норми	29
3.2 Променящите се роли на двата пола в ромските общности	31
3.3 Променящите се социални отношения, традиции и ритуали в ромските общности ..	43
Глава 4: Взаимодействие между социалните норми и способността да се правят стратегически житейски избори	46
4.1 Образование	46
4.1.1 Социални норми, свързани с образованието	46
4.1.2 Способност да се правят стратегически житейски избори в областта на образованието	53
4.1.3 Двигатели на промяната	56
4.2. Женитба и бременност	59
4.2.1 Социални норми и способност за стратегически избор по отношение на женитбата и бременността	59
4.2.2 Способност да се правят стратегически житейски избори по въпросите за женитбата и бременността	64
4.2.3 Двигатели на промяната	65
4.3. Заетост	67
4.3.1 Социални норми, свързани със заетостта	67
4.3.2 Способност за стратегически житейски избор на работа	70
4.3.3 Двигатели на промяната	71
Глава 5: Заключителни бележки и области за разработване на политики	73
Библиография	88

Глава 1: Въведение и обща информация

1. Проучването „Равенството между половете и приобщаването на ромите“ използва качествен подход, с който да осигури информация, върху която да стъпи изработването на ефективни политики и програми за включването на ромите в България. Понастоящем ромите са най-неинтегрираната малцинствена група в България. Те са и една от най-маргинализираните, стигматизирани и дискриминирани групи.⁸ Настоящото проучване изследва ключовите фактори и механизми, които подпомагат или задържат социалното включване на ромите в голямото българско общество, като проучва техните социални норми, способност за действие и стратегически житейски избори от гледна точка на джендър въпросите. Измерението на изключването на ромите, свързано с джендър въпросите, до сега беше изпускано от внимание в случаите, когато социално изградените роли и поведенчески модели на жените и мъжете отразяват традициите на обществото. А те са в състояние да хвърлят светлина върху гледната точка на ромите по въпросите на включването. Проучването стъпва върху и допълва количествените проучвания и изследвания, осъществени от Световната банка и ПРООН⁹. Първоначално в него се поставяше фокус върху стратегическите житейски избори в областите на (i) образованието (ii) заетостта (iii) женитбата и бременността, и (iv) проституцията. Отсъствието на ясни и надеждни данни за последната област бе причина проучването да се фокусира върху първите три области.
2. Проучването търси отговор на три въпроса, за да задълбочи разбирането за ромските общности и тяхното включване. Те са: (i) Кои са ключовите социални норми, свързани с въпросите на половете, които влияят на способността за активна житейска позиция в ромските общности, включени в изследването, и как се различават

⁸ Литературата за дискриминацията на ромите разкрива, че практиката на дискриминация е най-отчетливо видима в Централна и Източна Европа, където е концентрирано над две трети от ромското население на Европа. Опитите на ромите за масова миграция към Западна Европа и Северна Америка след 2001 г. доведоха до поредица от депортирания, насилие и дискриминационни политики в страните, в които мигрираха, по-специално в Италия, Франция, Германия, Холандия, Финландия и Канада. Международно сравнително изследване, осъществено през 2009 г. от Европейския съюз (Проучване на малцинствата и дискриминацията в Европейския съюз (EU-MIDIS) показва, че първите пет страни, в които малцинствата изпитват най-високите равнища на дискриминация за период от 12 месеца, във възходящ ред са: ромите в Чешката република (64 процента), африканците в Малта (63 процента), ромите в Унгария (62 процента), ромите в Полша (59 процента), ромите в Гърция (55 процента), африканците от страните на юг от Сахара в Ирландия (54 процента), хората от Северна Африка в Италия (52 процента), сомалийците във Финландия (47 процента); сомалийците в Дания (46 процента); и бразилците в Португалия (44 процента). Средно всеки ром е преживял повече случаи на дискриминация през 12-те месеца отколкото всички останали групи, включени в проучването.

⁹ В настоящото изследване са използвани данни от ЕК/ПРООН/СБ Регионално проучване на ромите 2011 година. Данните за ромите в България са предмет на дебат, тъй като при новото преброяване броят на ромите се базира на самоопределението им като такива, което е атакуемо, защото е повлияно от стремежа им да превъзмогнат предразсъдъците и стереотипите за „роми“ в социално политическата картина на България.

те между отделните общности и вътре в тях? (ii) Какво означава способността за активна позиция във връзка със стратегическите житейски избори и в какво тя се различава при мъжете и жените и между отделните общности? и (iii) Какво можем да извлечем от разбирането си за нормите, способността за активна позиция и житейските избори като информационна база, върху която да стъпят заинтересованите страни при изработване на политиките в подкрепа на ромското включване, а следователно и при изпълнението на Националната стратегия за интеграция на ромите в Република България?

3. **Социалното включване на ромите представлява обществено предизвикателство не само в България, но и в други части на света.** От векове ромите страдат от изключване и дискриминация и предизвикателството да се интегрират в по-голямата част от обществото винаги е стояло пред тях. В изследването се използва работната дефиниция на ЕС за социалното включване като призма, през която се пречупва анализът на ромските общности. Тя гласи: *„Социалното включване е процес, чрез който хората в риск от бедност и социално изключване получават възможности и необходимите ресурси за пълноценно участие в икономическия, обществен и културния живот и за постигане на жизненото равнище и благосъстоянието, смятани за нормални в обществото, в което живеят. Благодарение на него те се включват по-широко във вземането на решенията, които касаят живота им и основните им човешки права.“*¹⁰ Тази дефиниция представлява стабилна основа за разглеждане на социалното включване на ромите в България.¹¹ Според наскоро осъществено проучване на Световната банка, включването на ромите е не само нещо полезно за тях, а е също така и умна икономическа политика, изгодна за цялото общество.¹²
4. **По-доброто разбиране на ромските общности ще даде на заинтересованите страни повече подсказки за изработване на по-уместна, приобщаваща и целенасочена политика и програми.** За ромите в България има малко количествени изследвания, чиято цел е да хвърлят светлина върху това как ромите се изправят пред и възползват от прехода на българското общество и икономика в движението му към членството в Европейския съюз. Дори още по-оскъдни са изследванията за гледната точка на ромите върху това как те откликват на политиките за развитие и програмите, разработени за тях. Настоящото проучване извежда на преден план гледната точка на ромите, като се фокусира върху ролите на половете, оформени от техните обществени норми. Наред с

¹⁰ Социалното изключване и програмата на ЕС за социално включване (Световна банка, 2007 г.).

¹¹ Настоящото проучване приема, че има и други дефиниции на социалното включване и социалното изключване, обаче определението на ЕС обхваща повечето от основните елементи на социалното включване за целите на анализа.

¹² Световна банка, 2011 г. Включването на ромите е умна икономическа политика – илюстрации от България, Чехия, Румъния и Сърбия.

това, проучването разглежда как тези норми (и роли) се променят при контакта с ценностите и практиките в процеса на модернизация на България. Изследването не дава изрични препоръки за политиката, тъй като обхваща едва няколко ромски общности в България; то обаче успява да идентифицира областите, които трябва да бъдат разглеждани при разработване на политиката за по-добро включване на ромските общности.

5. **Изследването е организирано по следния начин:** Започва с описание на ромите в България. Разкрива разнообразието на ромите в цялата страна, като очертава някои от общите данни за бедността и човешкото развитие на ромите в България, които показват степента на тяхното изключване. Главата завършва с някои ключови мерки, предприети от правителството на България за адресиране на изключването и развитието на ромите в съвременната история на страната. Глава 2 описва рамката на изследването и методологическия подход. Дадени са инструментите, използвани в проучването, обхватът и ограниченията му. Глава 3 разглежда констатациите на проучването по отношение на ролите на половете и социалните норми. Тя обяснява как се променят ролите и нормите в контекста на социално-икономическите условия, като продължителна бедност, безработица и натиск за приемане на алтернативни начини на живот. Глава 4 задълбава в разбирането за това как социалните норми и способност за активно действие влияят върху стратегическите житейски избори на ромските мъже и жени, и съответно дали те им помагат да се интегрират в българското общество. Глава 5 е заключителна и в нея се посочени областите, които могат да бъдат изследвани с цел по-нататъшно развитие на политики за включване, полезни за ромите в България.
6. **Ромите в България съставляват около 4.7 процента от населението (макар че разчетите варират поради оспорваното им самоопределение), които живеят редом с други малцинства.**¹³ Ромите наброяват около 370,908 души според официалните данни (Националният статистически институт, 2001 г.) и те са третата по големина група след етническите българи (83.9 процента от населението) и турците (9.4 процента). Другите малцинства (араби, арменци, руснаци и др.) съставляват 0.9 процента от населението. Обаче политиката на самоопределение на ромите, възприета при преброяването на населението през 2011 г., свали броя на 325,343 души. Изглежда, че част от населението, което преди е било квалифицирано като роми, е избрало да не се самоопредели като принадлежащо към тази група. Има наистина спорове по самоопределението, тъй като групи и под-групи вътре в ромската общност се стремят да избягат от клеймото, свързано с принадлежността към ромите и търсят

¹³ В настоящото проучване не вземаме отношение по въпроса за точния брой на ромите в България, който е предмет на спорове. Това е качествено проучване, фокусирано върху джендър въпросите като измерение на включването на ромите в България. Споменатите тук данни за броя на ромите са само индикативни и са извлечени от източници, посочени в текста или бележките под линия.

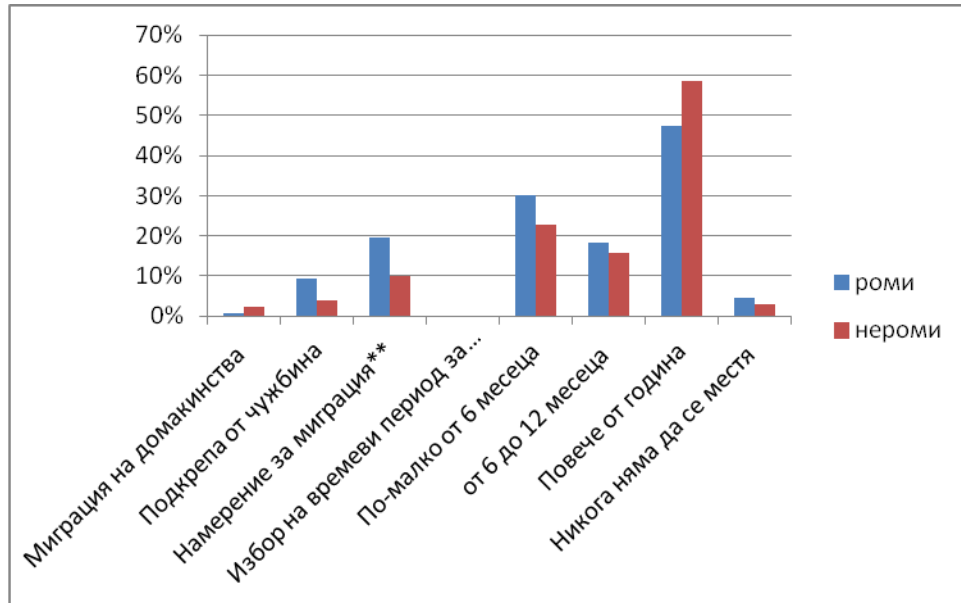
идентификация с други групи, като етническите българи или турци. Проучване на ПРООН от 2007 г. оценява броя на ромите в България между 700 и 800 хил. души, включително и тези със смесен произход, което надхвърля почти два пъти данните на НСИ от 2001 г.

7. **Ромите в България са крайно разнородна група и всякаква генерализация би била неприемлива с оглед на разликите в социално-икономическото им положение, бит, териториално разпределение, човешко развитие, религия, традиции и културни процеси.** Има около 60 под-групи роми или определени ромски общности, основани на произход, характер на местоживеенето, географска територия, култура, език, религия, традиционни професии и степен на интегриране в обществото. Сред историците, учените, занимаващи се с изследване на ромите и другите етнически групи, както и сред самите роми съществуват твърдения и контра твърдения за произхода и движенията на ромските общности. Много от тях твърдят, че тези под-групи могат да бъдат проследени назад във времето до три големи групи. *Йерлиите* са най-голямата група, наброяваща между 325 и 400 хил. души. Те са преобладаващо мюсюлмани и изглежда са заселени по времето на Отоманската империя. *Калдераиите* наброяват между 15 и 20 хиляди. Те са православни християни и са по-скоро номади. Предполага се, че са пристигнали от север (напр. Сърбия, Молдова и Румъния) след Кримската война. *Рударите* или *Лудари* наброяват между 60 и 70 хиляди и говорят румънски език/диалект на румънския език според етнографските проучвания.
8. **С много малко изключения мнозинството роми водят заседнал начин на живот и са разпръснати както из градските, така и в селските райони на страната.** С изключение на няколко номадски общности, голямото мнозинство от ромски общности са заселени в градовете и в селата в България. Според данните на НСИ от преброяването на населението от 2011 г. 44.6 процента от ромските общности живеят в селските райони. Мястото на постоянното им местоживеене оказва голямо влияние върху шанса, който имат хората в своя живот. Макар и да се подразбира, че местоживеенето помага да се определи достъпа на ромските общности до качествена инфраструктура, жилищни условия, медицински и други социални услуги, образование, възможности за намиране на работни места, все пак е трудно да обобщим дали общностите в градските райони са в по-добро положение от тези в селските. Има обаче твърдения в литературата, според които териториалната сегрегация на ромските общности се е засилила през пост-комунистическия период. Концентрацията на роми в самостоятелни квартали се е удвоила през последните двадесет години както в градските, така и в селските райони.¹⁴ Сравнени с неромското население ромите

¹⁴ Според „Укрепване на социалистическия начин на живот сред българските граждани от ромски произход” (1980), 49 процента от ромите в България са живели в отделни квартали. Изследвания от края на 90-те години и началото на 2000 твърдят, че над три четвърти от ромите живеят в сегрегирани общности.

мигрират по-често в рамките на годината, и изразяват два пъти повече намерения да мигрират (Фигура 1.1).

Фигура 1.1: Миграция на роми и нероми

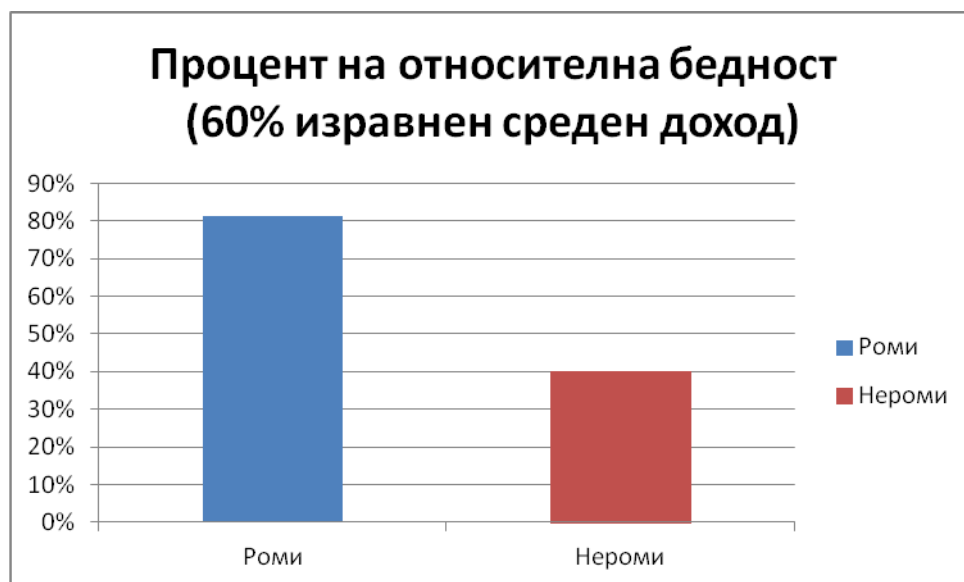

Източник: ЕК/ПРООН/СБ 2011 г. Данни от регионално проучване на ромите

9. **Мнозинството роми в България живеят в бедност и показват сравнително пониски показатели за човешко развитие.** Ромите са сред най-бедните хора в България. Около 33 процента от ромите, сравнени с 5 процента от населението от неромски произход, живеят в абсолютна бедност¹⁵ и са по-зле и по отношение на относителната бедност (Фигура 1.2). Наскоро направено проучване на Световната банка и ИОО от 2010 г. показва, че 67 процента от ромите получават нетен доход на глава от населението, който ги поставя сред най-бедните 20 процента от населението в страната. Други 19 процента от ромите са сред следващите по бедност 20 процента от хората в България. Малка част от едва 14 процента имат доходи на глава от населението равностойни на доходите на горните три квинтила.

¹⁵ ЕК/ПРООН/СБ 2011 г. Данни от регионално проучване на ромите.

Фигура 1.2: Относителна бедност

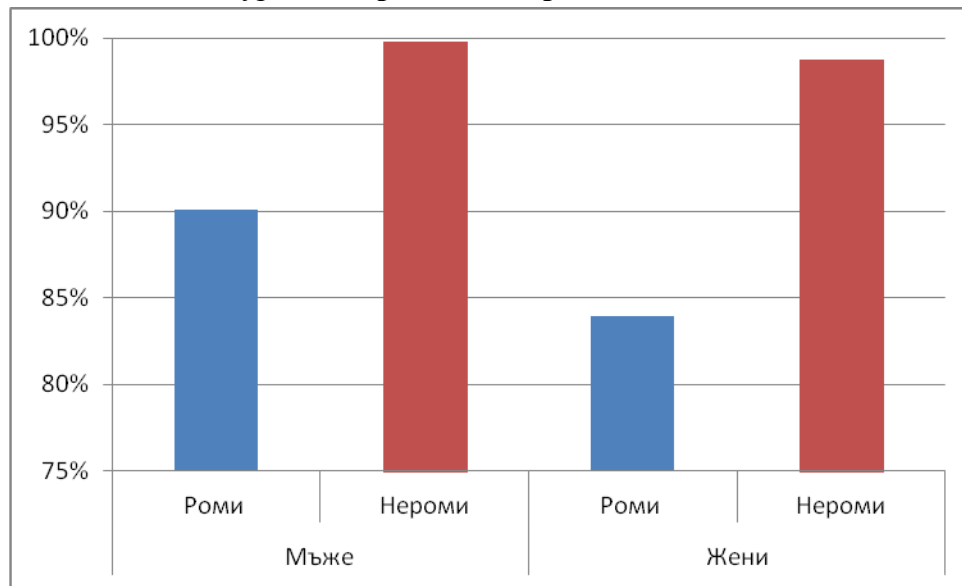

Източник: ЕК/ПРООН/СБ 2011 г. Данни от регионално проучване на ромите

10. **Повечето роми живеят при относително лоши битови условия, с жилища под стандартните изисквания, с ограничена жилищна площ и неадекватни услуги.** Според данните средното ромско домакинство живее на площ от около 18.36 кв.м, докато средното неромско домакинство обитава 36.00 кв.м. Въпросникът раздаден сред ромската общност потвърждава лошите условия на живот (описани по-подробно в Глава 2).
11. **Делът на грамотните роми е по-нисък в сравнение с групите от неромски произход (Фигура 1.3),** като процентът на записани в училище, който е един от показателите за грамотност, показва трайно по-ниски стойности сред мъжете и жените от различни възрастови групи, било то в предучилищния етап или в гимназиалното образование. Около 49 процента от ромските жени в България имат незавършено начално образование, а 42 процента са само с начално образование. Едва 32 процента от ромските момичета на възраст 15-18 години са записани в учебни заведения. Функционалната неграмотност е три пъти по-висока сред ромските жени в сравнение с ромските мъже ¹⁶, въпреки че според Данните от регионалното проучване на ЕК/ПРООН/СБ около 90 процента от ромските мъже и 84 процента от ромските жени в България са грамотни. Функционалната неграмотност сред ромските жени е три пъти по-голяма, отколкото сред ромските мъже. Равнопоставеността и включването са основните предизвикателства пред тяхното развитие. В Глава 3 и Глава 4 се разглежда въпросът за причините, поради които образованието остава основен проблем.

¹⁶ Правительство на България: Национална стратегия за интеграцията на ромите. Работен проект (2011 г.).

Фигура 1.3: Процент на грамотност

Източник: ЕК/ПРООН/СБ 2011 г. Данни от регионално проучване на ромите

12. **В сравнение с неромското население, при ромите процентът на безработните е висок, а процентът на заетите е нисък.** Данните (Фигура 1.4) показват, че по отношение на заетостта ромските жени са по-зле както от ромските мъже, така и от неромските жени. Освен това, ромите са най-активни в неформалния сектор на икономиката (Фигура 1.5) и в секторите с неквалифициран или ниско квалифициран труд (Фигура 1.6). Повечето роми са заети в селското и горското стопанство, строителството, комуналните услуги, минното дело и търговията (Фигура 1.7). Глава 4 се опитва да обясни причините за тази трайно висока безработица и ниска заетост. В Параграф 16 е описано влиянието на икономическия преход в България върху заетостта на ромите.

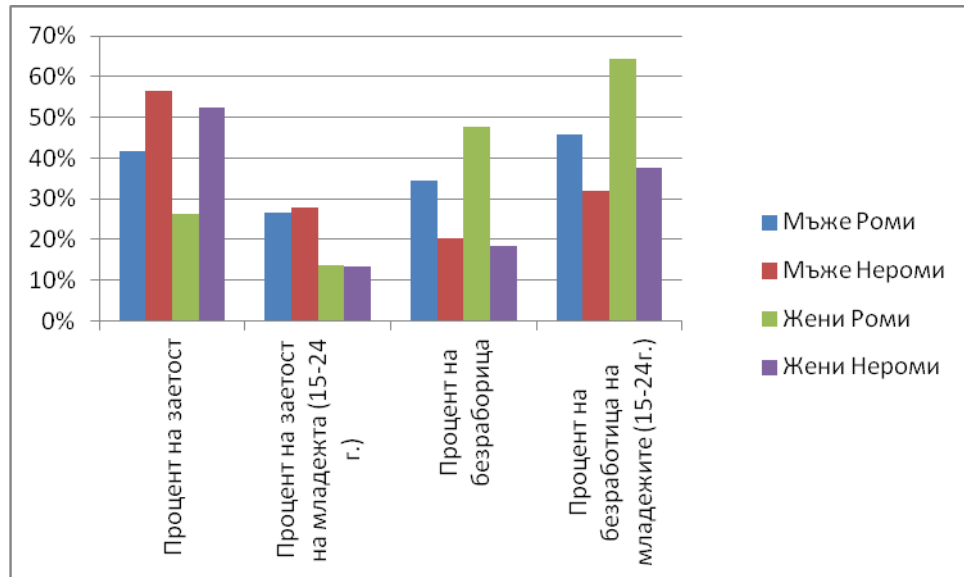
13. **Ограничената квалификация на ромските мъже ги прави по-малко годни за наемане на работа.**¹⁷ Голям дял от ромските мъже не притежават висока квалификация.¹⁸ Въпреки че са прекарвали повече години в училище, при младите мъже квалификацията е по-ниска, тъй като по-възрастните поколения ромски мъже са имали възможност да придобият квалификация в армията. Според Данните от регионалното проучване на ЕК/ПРООН/СБ 39 процента от ромските мъже, сравнени с

¹⁷ Докато над 90 процента от етническите българи завършват най-малко гимназия, само 21 процента от ромите завършват гимназия и по-малко от 1 процент от ромите завършват полувисше и висше образование (де Лаат и Данчев, 2012).

¹⁸ Според наблюденията на полеви изследователи това е отчасти вярно, защото ромските мъже можеха да си намерят работа и без да имат висше образование и квалификация в миналото. Според Данните от регионалното проучване на ЕК/ПРООН/СБ 53 процента от заетите роми, сравнено с 13 процента от заетите от неромски произход, са били наети като неквалифицирани работници, макар че отсъстват отделни данни само за мъжете.

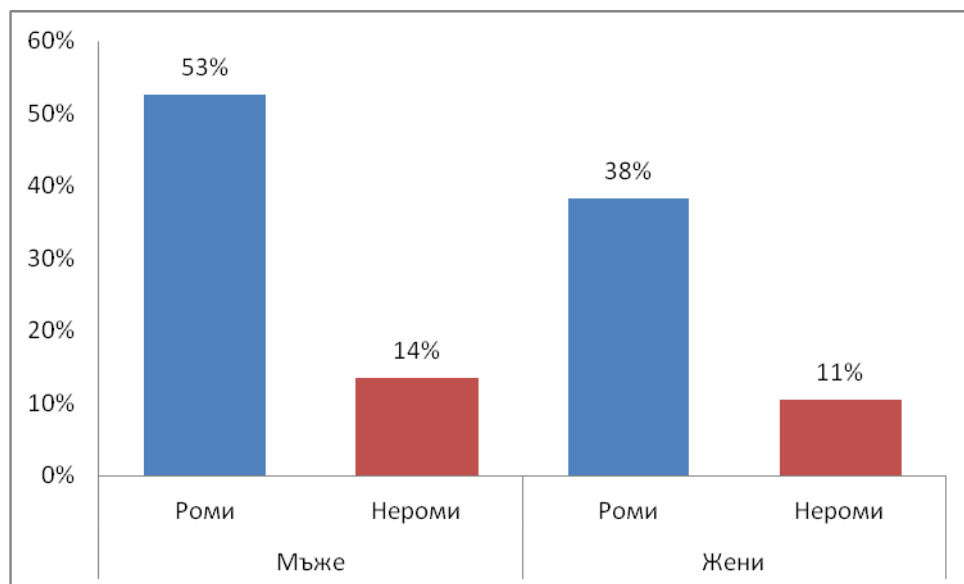
67 процента от мъжете от неромски произход, завършват гимназиално образование. По този начин, ограничената квалификация на ромските мъже не им позволява да намерят възможности за работа в новите икономически условия.

Фигура 1.4: Заетост

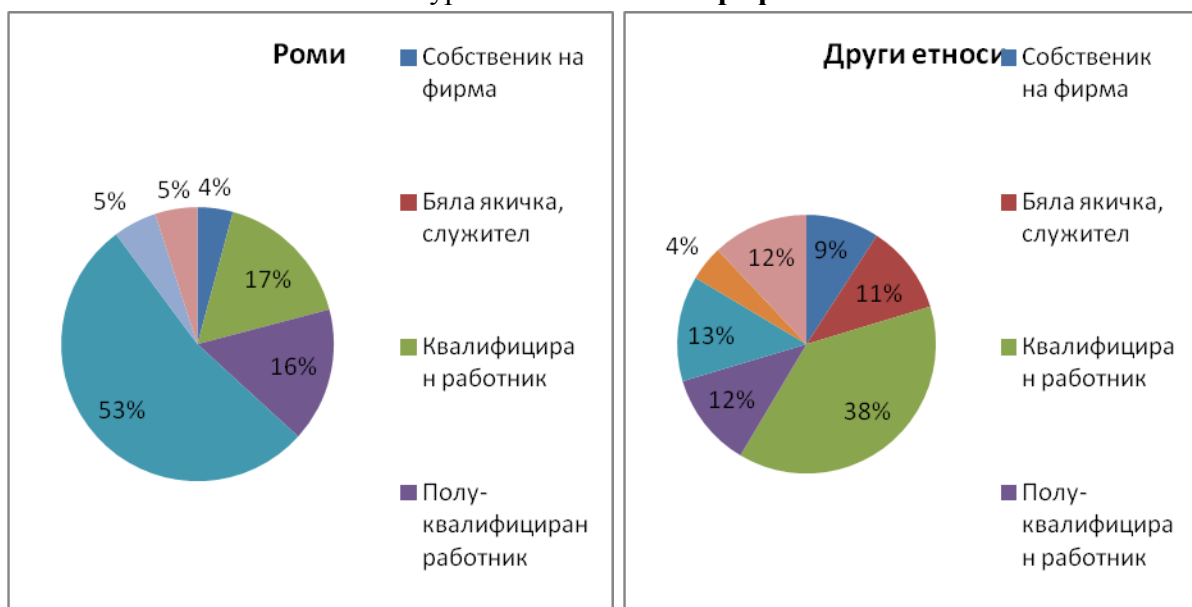
Източник: Данни от регионалното проучване на ЕК/ПРООН/СБ

Фигура 1.5: Процент заети в неформалния сектор (възраст 15-64)

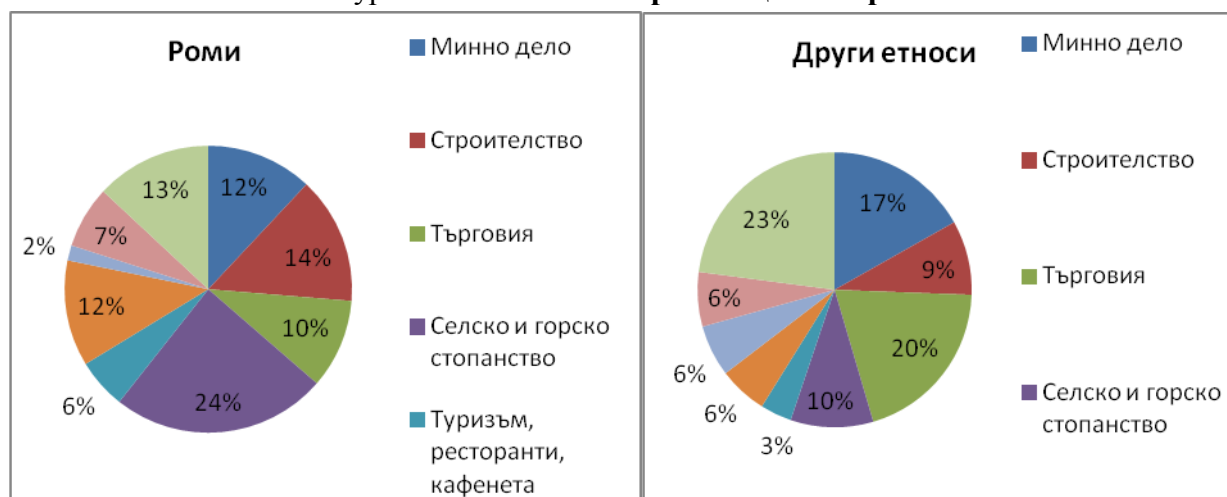
Източник: Данни от регионалното проучване на ЕК/ПРООН/СБ

Фигура 1.6: Заетост по професии

Източник: Данни от регионалното проучване на ЕК/ПРООН/СБ

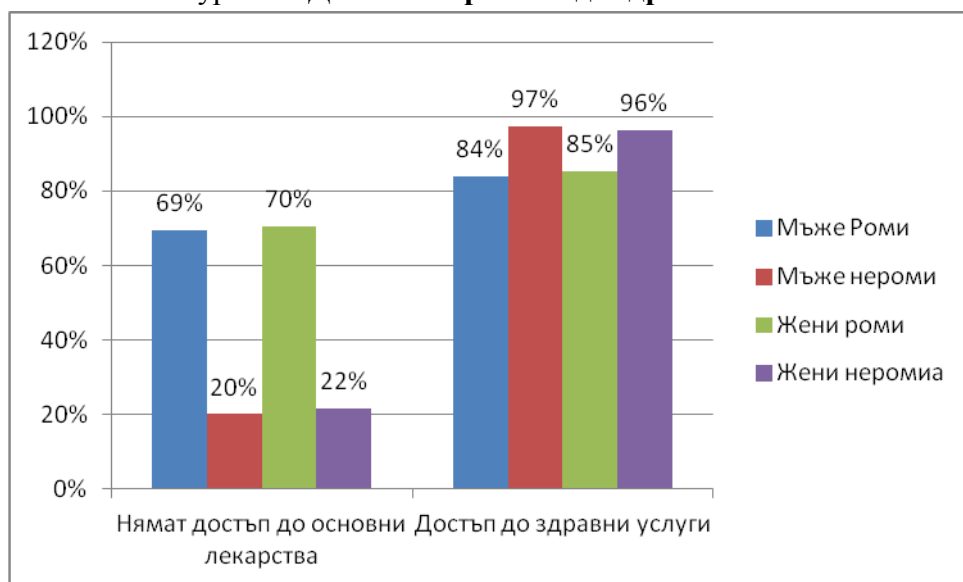
Фигура 1.7: Заетост и безработица по отрасли

Източник: Данни от регионалното проучване на ЕК/ПРООН/СБ

14. Ромите страдат от остро недохранване (42 процента) в сравнение с населението от неромски произход (6 процента) и само 85 процента от ромите, сравнени с 97 процента от останалото население, имат достъп до здравеопазване. 70 процента от ромите, в сравнение с 21 процента от неромите в България, нямат въобще никакъв достъп до основни лекарства (Фигура 1.8). Достъпът до здравеопазване и прехрана остават области, в които са нужни спешни интервенции.

Фигура 1.8: Достъп на ромите до здравеопазване

Източник: Данни от регионалното проучване на ЕК/ПРООН/СБ

15. **Горните показатели говорят за остро социално изключване на ромите в България.** Високите нива на бедност, безработицата, ниските показатели за човешко развитие, лошите жизнени условия, ниското качество на инфраструктурата и други услуги говорят за тежка форма на социално изключване. Социалното изключване сред ромите в България е исторически свързано със съществуващите предразсъдъци и стереотипи. Бедността остава хроничен фактор в ромското изключването, а интеграционните политики от миналото са допринесли много малко за преодоляване на положението на ромите. Настоящото изследване улавя някои от ефектите от изключването на българските роми през призмата на социалните норми и ролите на половете, по-подробно разгледани съответно в Глави 3 и 4.
16. **Преходът от планова към пазарна икономика доведе до влошаване на общото икономическо положение и заетостта на ромите.** Масовата трайна безработица като последица от прехода засегна ромите тежко.¹⁹ Ромите, заети най-вече в секторите с неквалифициран труд по време на комунистическия режим, загубиха работата си, тъй като заетостта в тези сектори рязко намалю с настъпването на пазарно-ориентираните политики. Липсата на подходящи умения, ограниченият социален капитал и широкото разпространение на отрицателни стереотипи и предразсъдъци към ромите означаваха, че тяхната интеграция във възникващата класа на труда в българското общество става голямо предизвикателство. Териториалната сегрегация в периода след прехода стана по-видима и жилищните условия на повечето роми се влошиха.

¹⁹ Белева, 2005.

17. **В общностите, в които беше проведено настоящото проучване, респондентите отбелязаха, че повечето въпроси на развитието в ромските квартали са свързани с безработицата, нередовните и ниски доходи и бедността.** Дори в София, където официалният процент на безработица е най-нисък, да се намери работа за ромите е все още безкрайно предизвикателство. Ромите, които последни се присъединиха масово към групата на индустриалните работници и които традиционно имат по-ниска образователна степен и квалификация от етническите българи, бяха и първите, които отпаднаха от пазара на труда когато търсенето на неквалифицирана и полу-квалифицирана работна ръка рязко се сви. Ситуацията за ромите-строителни работници беше по-благоприятна до неотдавна, когато строителният бум в София бе прекъснат от световната финансова криза от 2007 година. Много ромски мъже, които работеха на строителни площадки и получаваха относително по-високи заплати, изведнъж останаха без работа и доходи. През 2011 г. делът на безработните ромски мъже достигна 35 процента, докато при мъжете от неромски произход възлизаше на 20 процента.
18. **Съществува разпространено разбиране, че ромските жени са изложени на риска да станат жертви на принуда за проституция, трафик, насилие, както и на риска от ранна бременност и женитба.** Съвсем отскоро ЕС и държавите членки засилиха вниманието си върху специфичното положение на ромските жени и изследваха тяхната роля в утвърждаване на включването. Принцип номер пет от Десетте основни принципа на ЕС за включването на ромите отбелязва, че ефективните инициативи за включване на ромите трябва да вземат предвид потребностите и обстоятелствата на ромските жени и да адресират такива въпроси като многостранната дискриминация и проблемите на достъпа до социални услуги. За да се адресират ефективно тези въпроси чрез политически интервенции е необходимо първо да се анализира конкретната ситуация на ромските жени и мъже. Един такъв преглед включва и разглеждане на предизвикателствата, пред които ромските жени са изправени вътре и извън общностите си, и да се проучат по-подробно основните причини за тяхното изключване.
19. **Българското правителство е приело “Рамкова програма за равноправната интеграция на ромите в българското общество” през април 1999, „Национален план за действие за декадата на ромското включване 2005-2015“, и „Национална стратегия за интеграция на ромите 2012-2020“.** Целта е да се създадат условия за равнопознава интеграция на ромите в обществения и икономическия живот и по-конкретно като се осигурят равни възможности и равен достъп до права, стоки и услуги, до участие във всички публични сфери и до подобряване на качеството на живот, спазвайки принципите на равенството и липсата на дискриминация. Стратегията съдържа шест приоритетни области: (1) образование, (2) здравеопазване, (3) условия на живот, (4) заетост, (5) върховенство на закона и липса на

дискриминация, и (б) култура и медии. Дейностите в рамките на тези приоритетни области включват следните взаимно допълващи се подходи: (а) интегриране на правата, отговорностите, потребностите и проблемите на ромите в общите правителствени политики (mainstreaming) и осигуряване на ефективно равенство в достъпа до социалните сфери; (б) насърчаване на позитивни реакции спрямо неравенството във всички области на обществения живот. Насаждане на положителни обществени нагласи към ромските общности; и (в) прилагане на интегриран териториален подход. Териториалният принцип гарантира, че мерките ще се предприемат едновременно и ресурсите ще се обединяват в съответствие с различните приоритети. Подходът отчита спецификата на отделната област (квартал, махала). Стратегията споделя 10-те основни принципа за включването на ромите, приети от Съвета на ЕС: (1) конструктивни, прагматични и недискриминационни политики; (2) изрични, ясно дефинирани, но не ексклузивно насочени само към ромите; (3) интеркултурен подход; (4) интеграция в мнозинството; (5) повишаване на разбирането по джандър въпросите; (6) трансфер на базирани на доказателства политики; (7) използване на съществуващите инструменти на ЕС; (8) въвличане на регионалните и местните власти; (9) въвличане на гражданското общество; и (10) активно участие на ромите.

20. **За да разполага с повече информация, нужна за изпълнението на Националната стратегия за интеграция на ромите, българското правителство иска да разшири разбирането си за ключовите фактори, които или допринасят за, или спъват социалното включване на ромите, по-специално на ромските жени.** През последното десетилетие правителството на България се стреми да засили ромската интеграция, поставяйки ударението главно върху антидискриминационни мерки и подобряване на достъпа на ромите до услуги в областта на образованието, здравеопазването, жилищната политика и заетостта. Последните данни за положението на ромите в България (дадени по-подробно по-горе) показват, че тези интервенции все още не са произвели желаните резултати в утвърждаване на ромското включване. Настоящото проучване отразява интереса на правителството да установи дали има големи различия между половете и дали жените или мъжете са в особено неблагоприятно положение по отношение на образованието в ранно детство или участието на пазара на труда.

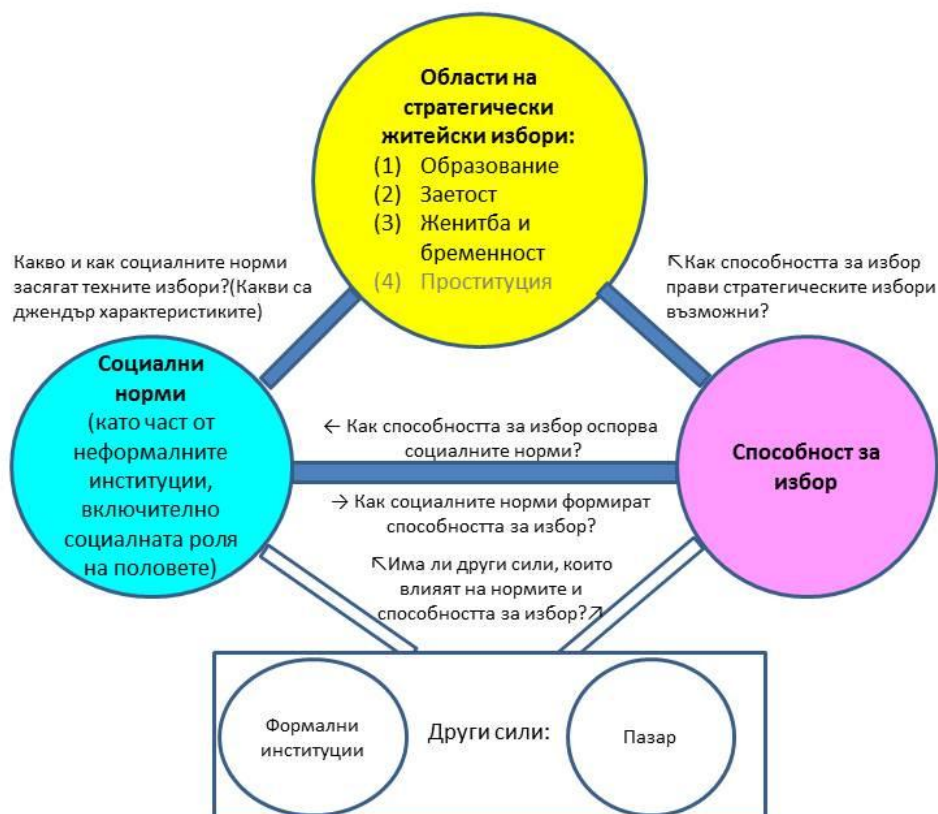
Глава 2: Концептуална рамка, подход и метод

21. **В настоящата глава са описани концептуалната рамка, методът и обхватът на изследването.** Дефинирани се основните термини, използвани в изследването и във формата на диаграми е показана концептуалната рамка. Съществуват множество дефиниции на тези термини, но изследването използва тези от тях, които могат да се приложат към контекста на ромите в България. В главата са разгледани още обхватът, ограниченията и бариерите пред изследването. Втората половина от тази глава е посветена на общата етнографска картина на ромските общности, които участваха в изследването. По този начин са илюстрирани условията на живот на ромите, представен е контекстът на изследването и е очертана основата за направените констатации.
22. **Тезата на настоящото изследване е, че социалните норми и способността да правят избор влияе до голяма степен върху стратегическите житейски избори на ромските жени и мъже в областите образование, заетост и бременност и женитба.** Изследването има за цел да проучи как „социалните норми“ в ромските общности, включително тези отнасящи се до ролята на половете и „способността за активна позиция“, засягат „стратегическите житейски избори“ в областите образование, заетост и бременност и женитба. Изследването бе инспирирано от концептуалната насоченост на Доклада за световното развитие (ДСР) 2012. Тя се основава на разбирането, че резултатите в областта на равенството между половете са функция от изборите, които мъжете и жените правят под влиянието на ролята на половете, социалните норми, социалните мрежи и взаимодействието между формалните и неформалните институции. В хода на изследването установихме, че „способността за активна позиция“ и „социалните норми“ си взаимодействат, оформяйки стратегическите житейски избори на ромите. Макар че изследването се фокусира върху неформалните институции, то наблюдава и влиянието на формалните институции (напр. програмите за социални помощи) и пазара (въпреки че изследването на това влияние е извън обхвата на проучването). Във Фигура 2.1 на следващата страница е направен опит да се представи визуално концепцията на изследването. В Каре 2.2 веднага след това са дадени дефинициите, използвани в изследването.
23. **Основният аргумент на настоящото изследване, който следва горната теза, е, че социалното включване на ромите в българското общество се осъществява когато ромите са в състояние да вземат стратегически решения за житейските си избори в областта на образованието, безработицата и женитбата и бременността.** Тези решения се опират на засиленото разбиране, дългосрочната заетост и излизащите извън традициите избори в областта на женитбата и бременността (вж. разработката в

Глава 4). Изследването обаче предупреждава, че връзката е не винаги директна поради сложните социални отношения и затова изследването се въздържа от каквито и да било твърде категорични или опростенчески твърдения. В настоящата и следващата глави се разглеждат въпросите за това кое улеснява и кое спъва такива решения и резултати. Няколко ключови елемента на обществените норми и способността за правене на избор, които играят основна роля за тези резултати, са описани подробно.

Фигура 2.1: Концептуална рамка

Фактори, които влияят върху стратегическите житейски избори на ромите

Карте 2.2: Определения на понятията (Източник: ДСР 2012; Търк, Кари; Петеш, Пати; Мюноз Буда, Ана Мария. 2010.)

Способност за избор: Способността на индивида (или групата) да прави ефективни избори и процесът, чрез който мъжете и жените използват своите заложи и се възползват от наличните възможности за постигане на желани резултати.

Формални институции: Всички аспекти, които се отнасят до функционирането на държавата, включително и законите, регулаторните рамки и механизмите за предоставяне на услуги от страна на държавата.

Джендър роли: Дават насоки за нормативните модели на поведение за всеки от половете в определен социален контекст.

Неформални институции: Механизмите, правилата и процедурите, които оформят социалните взаимодействия, но не се отнасят до функционирането на държавата.
Пазари: Разнородно организационно устройство, което позволява на купувачите и продавачите да разменят (правата върху) всякакъв вид стоки и услуги, предмет на набор от правила.
Обществени норми: Обществените норми се отнасят до моделите на поведение, които произтичат от споделяни от цялото общество убеждения и които се подсилват чрез неформални обществени санкции.
Стратегически житейски избори: Изборите, които може да бъдат от критично значение при определяне на живота, който човек живее и живота, който иска да изживее. Тези избори са субективни и отразяват индивидуалните предпочитания и интереси, но също така са формулирани в конкретен контекст, при конкретни ограничителни параметри.

- 24. Разбирането на способността на ромските жени и мъже да правят стратегически избори е от фундаментално значение за определяне на вида политики и оперативни интервенции, които биха могли успешно да улеснят включването.** Това проучване се опитва да генерира по-добро разбиране на способността на ромите да правят стратегически житейски избори, да вземат решения и контролират ресурси. Фокусът върху заложибите им да правят стратегически избори в образованието, заетостта, както и такива, свързани със женитбата, дава конкретното разбиране за това как способността за стратегически избори и обществените норми си взаимодействат в ромското общество. Способността да се правят стратегически избори едновременно позволява и определя стратегическите житейски избори (анализирани в Глава 4). Нещо повече, изборите, които се правят в трите области, не са непременно „свободни“, нито „насърчаващи“ социалното включване в обществото, а са по-скоро повлияни от контекста и ограниченията, в това число и от тези, които са наложени от обществените норми.
- 25. Социалното включване е двупосочен процес между ромите и общността на мнозинството. Изследването хвърля светлина върху причините, поради които някои ромски общности са повече включени в обществото като цяло, отколкото други.** В настоящото изследване не се прави предположение, че увеличението и достъпността до социални услуги за ромите автоматически водят до засилено използване на тези услуги от тях, а от там и до по-пълната им интеграция в обществото. Вместо това се анализират факторите, които водят до изграждане на способност у ромите да правят стратегически житейски избори и по какъв начин това от своя страна влияе върху достъпа (за разлика от достъпността) до социални услуги за задоволяване на основни човешки потребности. Изследването ще се опита да разкрие някои от причините, които например пречат на ромските момичета да остават в училище, защо ранните женитби са предпочитани от женитбите в по-зряла възраст, или защо (по-младите) ромски жени е по-малко вероятно да бъдат наети на работа.

26. **Ромското общество се характеризира с голяма сложност на отношенията.** Макар настоящото изследване да анализира всичките им аспекти, то се фокусира върху социалните фактори, които оказват явно и определено влияние върху джендър ролите. Задълбоченото изучаване на ромите изисква висока степен на антропологическа дълбочина, влагането на много усилия в изграждане на разбирателство, от което изследването не би спечелило. Ясно фокусираният характер на проучването обаче означаваше да се използват стратегически методологически инструменти, за да се хвърли светлина върху обществените модели на поведението на ромите, които подпомагат тяхното социално включване. Очаква се последващи проучвания да стъпят върху това изследване, като разширят обхвата на използваната извадка и приложат допълнителни инструменти, като например наблюдение на участниците. Това би помогнало да се направят по-категорични обобщения.
27. **Настоящото проучване прилага партисипаторния диагностичен инструмент при изследването на следните въпроси:** (а) как житейските избори на ромите са повлияни от взетите (или не взети) решения от ромските жени и мъже (способност да се прави избор); (б) какви са конкретните предпочитания, ниво на власт за договаряне, стимули или бариери, определили тези решения; и (в) какви конкретни аспекти на ролите на половете и обществените норми се отразяват в техните предпочитания и нива на власт за договаряне. Констатациите чрез партисипаторна диагностика се анализират по отношение на трите стратегически житейски избора на ромските жени и мъже в областта на образованието, заетостта, ранната женитба и бременност, и фактически на нивото на социалното включване на съответните общности.
28. **Качествената информация се събира на ниво общност и ниво домакинство, чрез три дейности:** (i) въпросник за квартала с отворени и затворени въпроси с един или два основни информатора; (ii) шест различниДФГ с жени и мъже от различни поколения и (iii) едно мини проучване на казус²⁰. Дейностите бяха разработени така, че да разкрият колкото може повече от вътрешната структура на домакинствата и общностите, динамиката на взаимоотношенията, ролите в домакинството и в общността, ролите на мъжете и жените и как те влияят върху способността да се правят стратегически избори. В допълнение към горното бяха проведени 10 интервюта с основните информатори, в това число правителствени служители, хора от академичните среди и ромски студенти, за да се постигне разбиране на други фактори, които могат да допринесат за социалното включване и равнопоставеността на половете сред ромите, по-специално фактори, свързани с трите области за стратегически житейски избори. Основните заключения от това проучване и предварителни

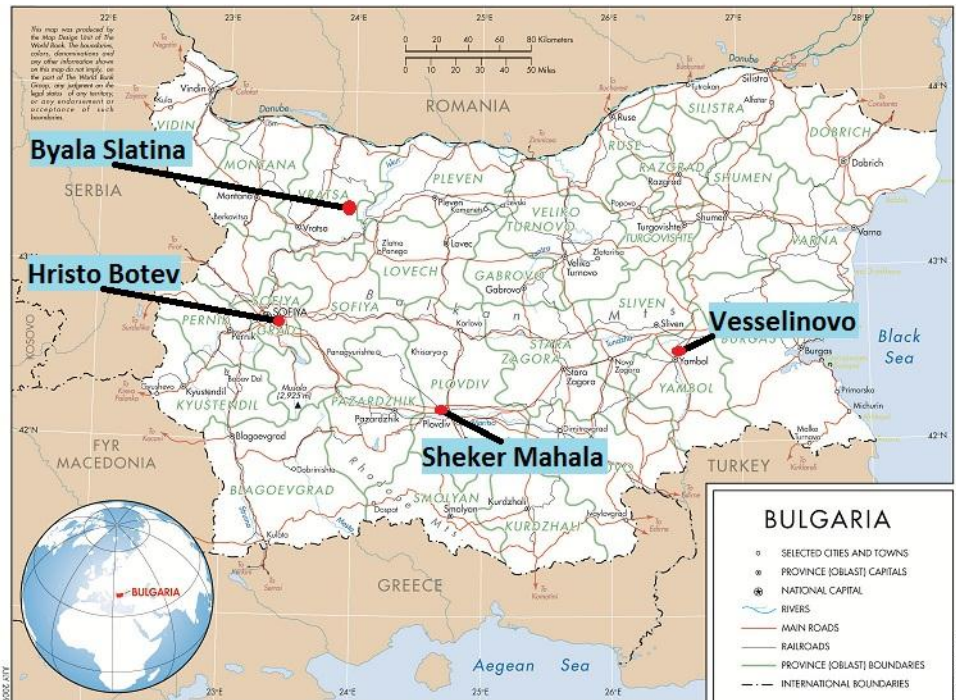
²⁰ Във всяка от четирите общности количествената информация беше събирана чрез (i) Попълнени бяха въпросници за общността с отворени и затворени въпроси с един или двама основни информатори; (ii) шестДФГ с мъже и жени от различни поколения (възрастови групи 14-16, 18-24, и 40-60), и (iii) мини казуси по въпроси, които пораждат допълнителни дискусии.

препоръки за политиката са докладвани обратно в четирите махали и квартали през юли 2013 година. Констатациите и препоръките в този доклад отразява обратната информация, получена през юли 2013 от ДФГ.

29. **Проучването бе проведено така, че въпросите от анкетата да не бъдат повлияни от доминиращите стереотипи или предразсъдъците по отношение на ромите.** Въпросите, свързани със стратегическите житейски избори относно женитбата, престъпността, експлоатацията, проституцията и трафика, бяха чувствителни по своя характер и екипът на проучването се постара никой от въпросите да не бъде натрапчив или неучтив. В резултат на това, след пилотното проучване екипът стигна до заключение, че инструментите на проучването не дават „твърда“ информация за уязвимостта на ромите пред такива явления като престъпност, експлоатация, проституция и човешки трафик, което доведе до решението за отпадане на тази област за изследване. В сферата на женитбите и бременността много от въпросите в анкетата бяха или преформулирани или премахнати, тъй като бяха твърде чувствителни или загатваха предразсъдък, базиран на стереотипа за ромите. Изследователите отделиха много време за изграждане на разбирателство и постигане на по-нюансирано и задълбочено разбиране по тези въпроси. Проучването нито имаше достъп до необходимите ресурси, нито разполагаше с време за цялостно изследване на тези области. В резултат на изследването обаче е събрана обилна информация (представена и анализирана тук), която разширява границите на знанието за българските ромски общности в тези три области.
30. **Настоящото проучване представя възприятията на ромите за самите себе си и за обкръжаващото ги общество.** Това е методологическата традиция на Турк, Кери; Петеш, Пати; Мюноз Буде, Ана Мария, 2010; Нараян и др. (2000, 2007, 2009, 2010) в Световната банка, която е действително добре утвърдена в социалната антропология. Проучването цитира „гласовете“ на ромите, преведени на английски език от ромски и български, за да представи контекста, както и да даде израз на действителността от мястото на полевата работа. Наред с това, тъй като проучването се базира на малка извадка роми, то не е нито представително за ромското население в България, нито дава пълната гама от проблеми, с които се сблъскват българските роми, тъй като поставя фокуса върху джендър измерението на трите изследвани области. Ето защо ограничената количествена информация, събрана в четирите общности и представена в Глава 3 и Глава 4, трябва да се разглежда в конкретния контекст, като се избягва всякаква генерализация.
31. **Проучването умишлено се зае със смесица от общности, сред които има и градски, и селски, и регионално представени и с определена степен на географска изолация.** Четирите ромски общности, избрани за проучването, се намират в градски квартали на София и Пловдив и в селски квартали на Ямбол и Бяла Слатина. Тези

общности бяха подбрани така, че да покриват (а) добра гама от квартали, видимо представляващи различна степен на социално включване; (б) както градски, така и селски квартали; и (в) квартали в различни географски райони на страната (вж. картата и Фигура 2.3 по-долу). Подборът на четирите квартала измежду всички изброени във фигурата по-долу, беше повлиян допълнително от постигнатото ниво на разбирателство и достъп на екипа, който не беше постоянен за цялата област. Проучването подбра две градски и две селски общности, които показват различни нива на социално включване (вж. Фигура 2.3 по-долу) на базата на консултации с ромски експерти, правителствени и неправителствени агенции. Степента на социално включване е изследвана по отношение на неравностойното положение, в което се намират ромските мъже и жени, особено в трите области на стратегически житейски избор.

Карта на България

Фигура 2.3: Ромски квартали

32. **Христо Ботев (София).** Христо Ботев, ромски квартал в София, е разположен в югоизточната част на града. В него живее значително ромско население и той е сравнително добре интегриран в градската среда в София. Според НСИ образователното ниво на тези, които са се самоопределили като роми в София, е по-високо отколкото на тези в страната. Така, 18.9 процента от ромите в София са учили средно или висше образование, 42.7 процента от ромите са учили прогимназиално образование (до осми клас) и 34.1 процента са учили начално образование (до четвърти клас). По същия начин и заетостта на ромите в София е 38.6 процента.

33. **Икономическото положение в квартала очевидно е претърпяло драстичен упадък от 1989 г., най-вече след настъпилия през 2007 г. край на бума в строителството.** Преди 1989 г. мнозинството от мъжете в квартала са работили главно в промишлеността, а мнозинството от жените са работили във фармацевтичната и текстилната индустрии. Някои мъже са работили в металообработваща фабрика, а малка част от жените са изработвали кожени облекла. Други, особено тези без формално образование, са работили в кооперативното стопанство. Много мъже са работили за допълнителен доход в строителството през почивните дни и отпуските си. Строителните работници са получавали доходи от 3-4 хиляди лева (около 2000 – 2700 щ.д.) месечно по време на бума в строителството, продължил от 2001 до 2007 година.

Приблизително по същото време (около 2001 г.) много от хората в квартала започват да теглят кредити с висока лихва от местните лихвари. Но при срива на строителния бум в края на 2007 г. мнозина понасят големи загуби заради неизплатени заеми. Много от хората в общността споменаха, че едва 10 процента от населението е успяло да запази доходите си на нивото от 1989 г. По тяхно мнение това са политическите брокери, свързани с лихварите и посредниците, търговците на старо желязо и собствениците на малки магазинчета и кафенета.

34. **Изглежда има напрежение между две групи роми: тези, които живеят в квартала от поколения насам и тези, които са пристигнали през последното десетилетие от други райони на страната.** Първите се оплакват от това, че новопристигналите носят в квартала лоши навици и поведенчески модели. Вторите често са обвинявани за агресивност, побоища, вандализъм и престъпно поведение в квартала. Според по-старите жители напрежението, свързано с увеличеното население, се дължи на влошаване на публичната инфраструктура и обществената хигиена. Старите жители на квартала определят новодошлите, които имат големи домакинства (напр. по 20 до 30 души живеят в една къща), като много шумни (напр. слушат силна музика), повече предразположени към алкохолизъм, свързани с престъпни дейности, като разпространение на наркотици и проституция. Старите жители твърдят още, че преди нахлуването им в квартала е нямало сводници, наркотици или проституция, детските площадки са били чисти и неразбити.

Фигура 2.4: Основна информация за квартал „Христо Ботев“, на базата на разчетите от въпросника за квартала

Квартал	Христо Ботев
Население	8,000-9000
Етнически под-групи	Смесени, Джоревци
История на квартала	Много стар. Кварталът изграден от етнически българи и роми от Враца и Костенец. Бабите и дядовците им дошли от селата близо до София. Роми и българи от едни и същи села дошли и купували земя. Домът на културата изграден през 1938 г. Кварталът се разраснал през 50-те и 70-те години и след 90-те когато дошли много хора от цялата страна.
Икономически тенденции	40-80% от населението са бедни сега. През 1989 не е имало почти никакви бедни. Кварталът е по-беден в сравнение с 1989 и с 2001 г. През 2001 г. започва строителният бум—3000-4000 лева месечен доход за строителните работници. Около 5% получават социални помощи, около 15% получават помощ за отопление, около 5-10% получават професионално обучение и обучение за ограмотяване.
Разстояние до градските центрове	До центъра на града: 2-3 км; до правителствените служби: 1 км.
Заведения за социални услуги	Предучилищна група или ясли, начално училище (1-4 клас), основно училище (5-7 клас), средно училище (класове 8-12), публичен здравен център или поликлиника, обучение за работа или програми за професионално обучение. 100% свързаност с лектрическата мрежа, 80% свързани с ВиК мрежите.
ИКТ	Мобилни телефони: почти всички имат; интернет: почти всеки има
Образование на момчетата	Всички завършват началното училище (1-4 клас); всички завършват основното училище (5-7 клас); мнозинството завършват средно образование.
Образование на момичетата	Всички завършват начално училище (1-4 клас); мнозинството завършват основно училище (5-7 клас); по-малко от половината завършват средно образование.
Заетост (мъже)	Сега: Могат да намерят, ако им се помогне/ трудно; 2001: лесно се намира; 1989: лесно се намира. Сега 50% (60-70% работят), 2001 около 80% са работили, преди 1989, 100% или 99%. Сега, обичайната работа е водач на такси, строителни работи, но много по-малко. Комунални услуги. Охранителни фирми. Музиканти. По-младите мъже работят в ресторанти, бензиностанции, малки магазини. 2001 строителни работници, 1989 - металообработваща фабрика, и квалифицирани работници в промишлеността.
Заетост (жени)	Сега: повечето жени работят за заплата. 2001 - някои или повечето работеха за заплата. 1989 - почти всички работеха за заплата.
Средна месечна заплата на неквалифицираните мъже	Сега - 300-600 лв. (1,000 лв. на шофьор на такси); През 2001 г.- 3000-4000 лв. В строителството. Преди 1989г.- в металообработващата фабрика високи заплати, иначе заплатите са били невисоки, но покупателната способност е била по-голяма.
Средна месечна заплата на неквалифицираните жени	Сега - 200-300 лв. През 2001 - 200-300 за чистачки, 800 лв. в ресторантите, 350-400 лв. за текстилните работнички
Миграция	Около 10-15% от семействата имат поне един мъж, който работи в чужбина, главно в строителството, но и като шофьори и в хотелите. 5-10% в Гърция, Италия, Испания - селско стопанство, строителство и индустрия. По-трудно за жените да намерят работа в чужбина отколкото в България, тъй като са неквалифицирани (но за неквалифицираните работи е по-лесно). Около 15% от семействата имат жени в чужбина, работещи в селското стопанство, гледачки на възрастни, в ресторанти, хотели; около 20% са главно в Гърция, Италия и Испания. Много жени работят като проститутки. Много малко - като просяци. Често мъжете са им сводници. Има сводници от квартала, които се занимават с трафик на момичета от селата за украински или албански сводници.
Възраст на женитба	Сега: мъжете: 20-23; жените 16-20. 2001: мъжете: 18-20; жените 14-17. 1989: мъжете 17-20; жените 13-16.
Възраст на жената при първото раждане	Сега: 20-22; 2001: 17-18; 1989: 15-18.
Използване на противозачатъчни	50-60% използват спирали, по-старите жени още използват абортите, кондоми се използват само от проститутките.
Кражба на жени за женитба	No direct response. Some women are prostitutes.
Престъпност и насилие	Сега ежеседмично. През 2001 ежедневно. През 1989 не много често (само няколко пъти в годината)

35. **Шекер махала (Пловдив).** В Пловдив, втория по големина град в България, разположен в южния централен район на страната, ромите са концентрирани в две зони на града, наречени Столипиново и Шекер махала. Докато част от населението им се самоопределят като роми, други се самоопределят като турци или „милети“. Шекер махала не е добре интегрирана в Пловдив като други ромски махали в района и се държи като остров. Според данните от НСИ концентрацията на роми в района на Пловдив е по-ниска отколкото средната в страната като цяло, но през последните две десетилетия стабилно нараства. Образователното ниво на тези, които се самоопределят като роми и турци в района на Пловдив е по-ниско от средното за страната. В Пловдив процентът на заетите от тези, които се самоопределят като роми, според данни от НСИ е 22.4 процента, докато процентът на регистрираните безработни е 14.7 процента. Около 63 процента от ромите в Пловдив на възраст 15-64 години остават икономически неактивни.

36. **Шекер махала е стар ромски квартал, основан през 1920 г. от роми, които тогава живеели в центъра на Пловдив.** Но етническите българи постепенно ги изтласкали към Шекер махала. Ромите твърдят, че те са напуснали центъра на града когато в Пловдив пристигнали бежанци – етнически българи от Македония и насилствено ги пропъдили. Според тях ромските и българските деца са учили в едно и също училище до около 1992 г., когато много етнически българи са започнали да изпращат децата си в други училища, където нямало ромски деца. От тогава обаче са настъпили значителни промени, като например построяването на нови жилищни блокове с финансиране от ЕС и събарянето на стените, които са отделяли ромската махала от останалата част на града. Според респондентите проституцията след жените е нараснала от 2001 г. насам. Според повечето жители кварталът е спокоен, като само от време на време възникнат кавги между отделни семейства.

Фигура 2.5: Основна информация за квартал Шекер махала, на базата на разчетите от въпросника за квартала

Квартал	Шекер махала
Население	8,000-9,000
Етнически подгрупи	Холохане роми (Милети) Мнозинството от тях са мюсюлмани. Евангелистката църква действа от скоро. Някои се само-определят като турци за престиж, но това не се приема в действителност.
История на квартала	Основан през 1920 от роми, които живеели в центъра на града, докато пристигнали бежанци българи от Македония. Децата учели в едно училище, но от 1992 г. много българи започнали да изпращат децата си в други училища.
Икономически тенденции	Около 80% са бедни сега. Около 40% бедни през 2001 г., 15% бедни през 1989г. По-добре са в сравнение с 2001г. по-бедни в сравнение с 1989 г.когато почти всички имали работа и само 1-5% били бедни. Хората са ударени от икономическата криза и влизането в ЕС им дало възможност да работят в чужбина.По-образованите и по-инициативните са засегнати по-малко от кризата. Много малка част са се възползвали от предимствата на промяната и станали политически брокери. Около 45% получават социални помощи, около 45% получават помощи за отопление.
Отдалеченост от градските центрове	От центъра на града: 5км; от държавните служби: 5км
Заведения за публични услуги	Предучилищна група и ясли, начално училище(1-4клас), основно у-ще (5-7 клас), Частен здравен център и клиника. Няма средно училище(8-12 клас), няма обучение за заетост, нито професионално обучение. 100% от населението имат електричество, повечето имат водоснабдяване и около половината имат канализация.
ИКТ	Мобилни телефони: повечето; интернет: по-малко от половината квартал
Образование на момчетата	Всички завършват начално у-ще (1-4 клас); повечето завършват основно у-ще (5-7 клас); много малко завършват средно образование.
Образование на момичетата	Всички завършват начално у-ще (1-4 клас); повечето завършват основно у-ще (5-7 клас); много малко завършват средно образование.
Заетост (мъже)	Сега: трудно се намира; 2001: трудно се намира. Сега 50% работят, 2001 около 50% работили, преди 1989, 80%. Сега най-често неквалифицирана работа в строителството. Много продават цигари, дрехи и стоки от Турция. Много мъже работят като хамали, някои с каруци с коне. Малка част са ангажирани в други видове малки фирми и дейности. с по-високо образование - стават таксиметрови шофьори и промишлени работници. Преди много са работили в захарната фабрика и хранително-вкусовата индустрия.
Заетост (жени)	Рядко работят за заплата (10%). Преди 1989 около половината жени, които не е трябвало да се грижат за деца, са работили. Сега има работа за жени като улични чистачки, но много от тях са държани в къщи до женитбата. След женитбата не работят или работят там където са и съпрузите им (ресторанти).
Средна заплата на неквалифициран мъж	Сега 300-350 лв.; през 2001 - 200-250 лв., преди 1989 -равностойността на 90-120 лв. (с отчитане на инфлацията).
Средна заплата на неквалифицирана жена	Няма данни
Миграция	Около 60% от семействата имат работещ мъж в чужбина, главно Белгия, Испания, Холандия, Австрия където има голямо турско население. Няма % за жените работещи в чужбина. Има проститутки и сводници, но не много.
Възраст на женитба	Сега: мъже: 18; жени 15. 2001: мъже: 17; жени 14. 1989: мъже 17; жени 15.
Възраст на жените при първо раждане	Сега: 15-16; 2001: 15-16; 1989: 15-16.
Използване на противозачатъчни	От 2005 г. здравните медиатори осигуряват известно здравно обучение. 5% от жените - модерни контрацептиви. Много правят аборти.
Кражба на жени за женитба	Няма. Момичетата дават съгласие за женитбата.
Престъпления и насилие	Сега ежесмесчно. През 2001 ежесмесчно.

37. Бяла Слатина. Бяла Слатина е разположена в селскостопанския район на икономически най-изостаналия северозападен регион на България, познат също като

врачански район. Ромският квартал е отделен от останалите квартали в града и има две ромски под-групи – Калайджии и Решетари. Калайджиите изглежда са по-интегрирани от Решетарите, които спазват по-строго традиционните си норми. Според данни от НСИ около 22 процента от ромите във врачанския район (на възраст между 20 и 60 години) са завършили средно или по-високо образование, а 28 процента имат основно или по-ниско образование, или са неграмотни. Заетостта е 18.5 процента, безработица 22 процента, а 59.5 процента от ромите в Бяла Слатина са икономически неактивни.

38. **Голямото мнозинство от жителите се описват като крайно бедни и вярват, че са били по-добре при комунистическия режим.** Респондентите споменават, че само десет фамилии имат достатъчни доходи да преживяват, а останалите се борят да свържат двата края. Почти всички жители на Бяла Слатина изпитват носталгия по комунистическия период когато, както казват, всички били щастливи; имало равно заплащане за равен труд; децата, независимо от етническата им принадлежност, учили в едно и също училище. Те си спомнят, че преди рухването на комунизма през 1989 г. всички граждани работели заедно, посещавали общи заведения, училища и лекари. Респондентите вярват, че икономическата ситуация се е променила драстично след 1989 г. когато фабриките и заводите били затворени и младите роми загубили социалния капитал и контакта с етническите българи. Това е създавало напрежение в отношенията между ромите и техните български колеги и приятели. Някои казват, че Калайджиите успели по-добре да се справят с прехода благодарение на по-близките си социални връзки с етническите българи.
39. **Ромските общности в Бяла Слатина твърдят, че тези, които са започнали собствен бизнес скоро след падане на комунистическия режим, са били по-добре през 90-те години.** Малък брой от тези предприемачи си купили апартаменти в други квартали в града и заживели сред етническите българи. Повечето от другите преуспели роми са сред наетите на работа в чужбина към 2000 г., когато имало масова миграция. Това бил период когато българската икономика била в лошо състояние. Както и в „Христо Ботев“ обаче много семейства затънали в дългове. Заемите, които взели след 2001 г. и особено в периода между 2005 и 2006 г. били все по-трудно изплащани след 2008 г. поради ефектите на международната финансова криза. В ромската общност в Бяла Слатина съществува убеждение, че сега повече от тях работят в чужбина и че образователното им равнище се е подобрило след 2001 г. Те смятат, че благосъстоянието им е подобно на това на други неромски малцинства и на някои квартали на етнически българи в района.

Фигура 2.6: Основна информация за Бяла Слатина, на базата на разчетите от въпросника за квартала

Квартал	Бяла Слатина
Население	2 200
Етнически под-групи	Калайджии, Решетари
История на квартала	150-200 години
Икономически тенденции	Около 200 души имат постоянна работа. 40-50 души получават минималната работна заплата за гледане на хора с увреждания. По-добре са в сравнение с 2001 г., по-зле в сравнение с 1989 г. когато почти всички са имали работа и само около 1-5% са били бедни.
Отдалеченост от градските центрове	До центъра на града: 1км; до държавните служби: 1км
Заведения за публични услуги	Пред-училищна група, начално училище (1-4 клас), църква/джамия/параелис. електричество за всички, водоснабдяване за всички, канализация за 80%. Тези услуги са надеждни. Няма основно училище (5-7 клас), няма средно училище, няма обществен здравен център или клиника.
ИКТ	Мобилни телефони: почти всички; интернет: около половината от квартала
Образование на момчетата	100% завършват началното у-ще(1-4 клас); 75% завършват основното у-ще (5-7 клас); 50% завършват средно образование.
Образование на момичетата	100% завършват начално у-ще (1-4 клас); 85% завършват основно у-ще(5-7 клас); 45% завършват средно образование.
Заетост (мъже)	Сега: Могат да намерят, ако им помогнат/ трудно; 2001: трудно се намира; 1989: лесно се намира. Строителството е най-обичайният сектор за работа сега. През 2001 г.нямало работа и хората мигрирали масово в чужбина. През 1989 г. градът е бил индустриален, развиващ металообработването, текстилна промишленост и хранително производство. Хората без образование са се грижили за добитъка в кооперативите или са се занимавали с друга земеделска работа.
Заетост (жени)	Сега: Могат да намерят, ако им помогнат/ трудно; 2001: трудно се намирала работа; 1989: лесно се намирала. Сега повечето жени работят в текстилната промишленост, преработката на плодове и отглеждането на тютюн. През 2001 г. повечето - безработни или помагали в семейството, получавали социални помощи. 1989 г. - текстилни предприятия, промишлени, много млекопреработващи. Жените никога преди не са работили в сектора с неквалифициран труд —работили са в офиси, като "бели якички". Сега работят във всякакви сектори, в това число и в стопанствата за тютюн. Всички жени тук са свикнали да работят от поколения (Калайджии).
Средна месечна заплата на неквалифициран мъж	Сега: в строителството--400 лв., в големите градове около 1000 лв., което е половината от получаваното през 2008 г. През 2001, 100 лв.
Средна месечна заплата на неквалифицирана жена	Сега: 150-300 лв. В текстилната индустрия + 60 ваучери за храна, 10 на ден за отглеждане на тютюн (12-14 часа). 2001: заплатите били по-ниски. Текстилните работнички получавали под минималната заплата, колкото да не умрат от глад.
Миграция	Около 100 мъже работят в София и Варна в строителството. Около 130 работят в чужбина. Около 50% от семействата имат някой работещ в чужбина, но това става все по-трудно. Повечето работят в Испания, Италия, Кипър и Гърция. Преди 2009 около 80% от семействата имаха поне 1 член на работа в чужбина. Много жени следват мъжете си да работят в чужбина. Обикновено те работят в ресторанти, хотели, като гледачки на стари хора или в земеделието. Сега работят повече жени в чужбина отколкото мъже.
Възраст за женитба	Сега: мъже: 21-22; жени 17-20. 2001: мъже: 21-22; жени 17-18. 1989: мъже 17; жени 15.
Възраст на жените при първо раждане	Сега: 20-22 г.; 2001: 19-20; 1989: 16-17.
Използване на контрацептиви	Минимално. Много аборти. Повечето нямат здравна застраховка и посещават лекари само когато са болни или искат да правят аборт.
Кражба на жени за женитба	Няма такива случаи. Преди 1989 имало повече случаи, в които младите двойки се опитвали да избегнат уредените женитби с нежелани партньори. В града сега има 2-3 сводника, които се занимават с трафик на момичета.
Престъпления и насилие	Сега ежеседмично. През 2001 г. ежедневно. През 1989 не много често (само няколко пъти в годината)

40. Веселиново (Ямбол). Ромската общност в село Веселиново в област Ямбол, разположена в югоизточна България, е бедна селска ромска общност, която не е добре интегрирана в обществото. Ямбол е на трето място по броя на ромското население, което непрестанно нараства. При преброяването от 1992 г. 3.8 процента от населението на Ямбол са се самоопределили като роми. През 2011 г. този показател е скочил на 8.5 процента. Образователното ниво на ромите в Ямбол е по-ниско от средното за ромите в България: 60.4 процента от лицата от възрастовата група 20-60 години не са ходили на училище, отпаднали са от училище през първата година или в най-добрия случай са завършили начално образование. Повечето от тях са функционално неграмотни. Делът на заетите роми е 19.24 процента, което е близо до средно заетите роми в страната, но делът на безработните е 31.48 процента, което е много по-висока стойност от средната стойност на безработни роми, която е 19.35 процента (НСИ, 2011 г.). Ромите в областта не притежават земя. Те разчитат на спорадична работа в селското стопанство и събират пластмасови отпадъци за рециклиране.

Фигура 2.7: Основна информация за Веселиново, на базата на разчетите от въпросника за квартала

Квартал	Веселиново
Население	402
Етнически подгрупи	Православни християни или евангелисти. Броят на евангелистите става все по-голям.
История на квартала	През 60-те години 10 семейства купили земя от местни селяни и си построили къщи . От 1989 г., пристигат все повече роми от Ямбол и местните власти им предоставят земя.
Икономически тенденции	Около 70% от населението живеят бедно понастоящем. Около 40% са били бедни през 2001 г., 15% бедни през 1989 г. По-зле в сравнение с 2001 г. и 1989 г., когато около 40% , съответно 60% от населението са били по-добре. Почти всички са претърпели загуби от закриването на кооперативното стопанство, през 1993 г. от закриването на цименовата фабрика и на оранжериите и животновъдните ферми . Сладкарската фабрика също е затворена. Около 80% получават социални помощи, около 60% получават помощи за отопление, и около 10% са включени в курсове за ограмотяване или професионално обучение.
Отдалеченост от градските центрове	От центъра на града: 7-8км.; от държавните служби: 7-8 км.
Заведения за социални услуги	Предучилищна група или ясли, начално училище (1-4 клас), основно училище (5-7 клас), частен здравен център или клиника. Няма средно училище (8-12 клас), няма програми за обучение за заетост или професионална квалификация. 100% от населението имат електричество и водоснабдяване, но не са свързани с канализационна система.
ИКТ	Мобилни телефони: около половината от квартала; интернет: по-малко от половината от квартала.
Образование на момчетата	Всички завършват началното училище (1-4 клас); всички завършват основното училище (5-7 клас); много малко завършват средно образование.
Образование на момичетата	Всички завършват началното училище (1-4 клас); всички завършват основното училище (5-7 клас); много малко завършват средно образование.
Заетост (мъже)	Сега: трудно се намира работа; 2001: можели да работят при наличието на помощ; 1989: лесно се намирала работа. Сега 10% работят. През 2001 работили около 40%, преди 1989 - 100%. Сега през лятото помагат на българите в полската и домашната работа, ако някой ги повика. Събират метал за предаване и пластмаси за рециклиране, отглеждат животни за собствена консумация. Преди 1993 г. всички работели, нямало безработни хора.
Заетост (жени)	Жените рядко работят за заплата (8%). През 2001 някои жени са работили. Преди 1989 почти всички жени са работели. Много работят като чистачки и селскостопански работнички. Много получават социални помощи за гледане на болни хора. По-рано са работели в селскостопанските кооперативи.
Средна месечна заплата на неквалифициран мъж	Сега 80-90 лв.; През 2001 - 150 лв..
Средна месечна заплата на неквалифицирана жена	Сега 200 лв.; През 2001 - 200 лв..
Миграция	Няма мъже работещи в чужбина. В едно семейство жената работи в Гърция, на рибен пазар.
Възраст на женитба	Сега: мъжете: на 17 г.; жените 13 години. 2001: мъжете: 17; жените 13. 1989: мъжете 17; жените 13.
Възраст на жените при първото раждане	Сега: 14; 2001: 14; 1989: 14.
Използване на контрацептиви	Минимално. Много аборти. Повечето нямат здравна осигуровка и посещават лекар само когато се разболеят или искат да правят аборт.
Кражба на жени за женитба	Знае се за 2-3 случая през последните 10 години
Престъпления и насилие	Сега - ежеседмични. През 2001 г. ежесмесечно. През 1989 никога (само няколко пъти годишно). Според кмета някои крадат селскостопанска продукция, метали, кабел, дърва от гората, но според съседите те не крадат.

41. Специфичните истории и описания на ромските общности разкриват социално-икономическите различия сред тях. Следващите две глави ще покажат, че самото

ромско общество има своя дял в оформянето на вътрешни противоречия и парадокси, както и всяко друго общество. Настоящото проучване ги осветява когато разглежда ромското общество, особено когато третира темата за нормите и способността за стратегически избор. Разглежданите общности не само се различаваха една от друга, но те показваха и различия вътре в тях (например между поколенията, селищата (градски или селски), степента на образование, заетост, владение на български език²¹ и икономическо благосъстояние). Проучването намира, че има сложни социални явления, които не могат да бъдат лесно разбрани и дешифрирани в ограниченото време и обхват на проучването, но които трябва да бъдат разгледани с оглед постигане на по-задълбочено разбиране как политиките да адресират по-добре предизвикателствата пред ромите.

²¹ Ромите в Бяла Слатина и Христо Ботев говорят добре български език и мнозина дори общуват на него в семейството. Ромите в Шекер махала и Веселиново обикновено не владеят добре български език.

Глава 3: Джендър роли и социални норми в четирите общности

42. В настоящата глава са разгледани ключовите джендър роли като част от социалните норми на ромите в четирите общности и взаимодействието между ролите. Анализира се как тези роли се изменят в светлината на променящата се икономическа и социална действителност. В началото на тази глава е разгледана нормативната рамка, която определя джендър ролите. След това селективно се разглеждат някои от най-силно определящите елементи на тези роли, как те се предават от едно поколение на друго и по какъв начин си взаимодействат с влиянието на българското общество. Описват се конфликтите между половете и между членовете на семейството. Тази вътрешна социална динамика, която показва, че ромите преминават период на значителни трансформации, същевременно полага базата за разглеждане (в Глава 4) на въпроса как промените в ролите на половете се отразяват върху способността на всеки пол да прави избор, което от своя страна води до трансформация на традиционните джендър роли и играе значителна роля при определяне на стратегическите житейски избори.

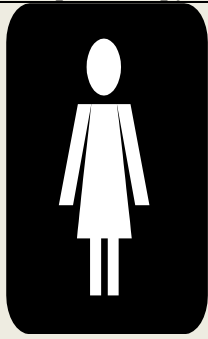
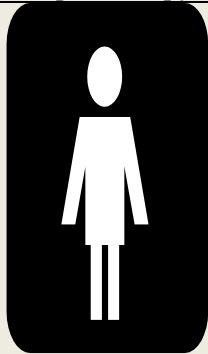
3.1 Нормативна рамка за джендър ролите и социалните норми

43. В четирите общности социалните норми за това какво представлява „добрата съпруга“ или „добрият съпруг“ са сходни и са дълбоко вкоренени в традиционните ценности.²² „Добрата съпруга“ се определя като жена, която има най-вече домакински отговорности и се справя с тях добре. Добрата съпруга се грижи за семейството и дома. Тя отглежда децата, готви, чисти и поддържа къщата. И четирите общности определят добрата съпруга като човек, който уважава, подкрепя и слуша съпруга си и му е вярна. Когато ги помолихме да сравнят днешната добра съпруга с добрата съпруга от предходното поколение, респондентите отбелязаха, че в миналото жените са били по-търпеливи и са показвали повече послушание пред съпрузите си, докато сега, особено в „Христо Ботев“ (градски ромски квартал), жените като че ли поставят собствените си потребности над търпението и послушанието към съпрузите си. Във всичките четири общности ключова характеристика на „добрия съпруг“, доминираща силно над всички останали, е способността му да осигурява финансово семейството. И жените, и мъжете респонденти непрекъснато описваха добрия съпруг по следния начин: „работи много“, „носи пари в къщи“ и „търси (каквато и да е) работа“. Другите характеристики на „добрия съпруг“ са обобщени като: „отговорен е“, „не пие и не залага на хазарт“, „грижи се за семейството и децата си“ и „не бие жена

²² Описанията от фокус групите на „добра съпруга“ и „добър съпруг“ отразяват най-идеализираните виждания на групата за ролите на половете и социалните норми. Те не отразяват непременно действителността от тяхното всекидневие, както разкриват следващите параграфи.

си.” Респондентките от квартал „Христо Ботев“ на възраст 18-24 години посочват още, че добрият съпруг „помага в отглеждане на децата и домакинската работа.”

Фигура 3.1: Характеристики на добрата съпруга и добрия съпруг

Добрата съпруга	Добрият съпруг
 ➤ Има добри отношения със съпруга си; ➤ Обича съпруга си, грижи се за него; ➤ Слуша съпруга си (подчинява му се, уважава го и изпълнява желанията му); ➤ Не мами съпруга си и не го кара да ревнува; ➤ Трябва да бъде фертилна, да има деца; ➤ Грижовна майка е; ➤ Помага на снахите си в отглеждането на внуците.	 ➤ Осигурява прехраната на семейството/ грижи се за него; ➤ Работи усилено; ➤ Носи пари в къщи; ➤ Търси (каквато и да е) работа; ➤ Не е мързелив; ➤ Не бие жена си; ➤ Не пие много алкохол; ➤ Не залага; ➤ Не мами.

Източник: Дискусията във фокус групи

44. **Нормите за „добро момиче“ или „добро момче“ отразяват социалните норми съответно за „добра съпруга“ и „добър съпруг“.** Отговорите от подрастващите във фокус групите в четирите общности съвпадат при описанието на „добро момиче“ и „добро момче“. Доброто момиче има почиттелно и послушно отношение към родителите си; помага в отглеждането на децата и в домакинските работи. Не ходи с момчета. Редовно ходи на училище, което е важен елемент от определението на „доброто момиче“ за повечето респондентки в 4-те общности, с изключение на респондентките Решетари в Бяла Слатина (общност в селски квартал) и респондентите - подрастващи младежи в градския квартал „Христо Ботев“. Най-често споменаваната характеристика на лошо момиче е половата разпуснатост, след това идва мързелът, неучастието в домакинската работа и неходенето на училище. Дискусията на чертите на доброто или лошото момче се фокусира най-вече върху силно антисоциалното поведение, включващо агресивност, насилие, пианство, приемане на забранени наркотици, и хазартно залагане. Добрите момчета обикновено са определяни като противоположност на всички прояви на поведение, характеризиращи „лошото момче“ - „работи яко“ (особено подчертано в Бяла Слатина и Веселиново); „зачита и подкрепя баща си или родителите си“ (подчертаваше се и при четирите общности) и „ходи на

училище” (споменато и в четирите общности). Момичетата от Калайджиите от Бяла Слатина освен това смятат, че „доброто момче” помага в домакинската работа.

45. **Макар и традиционните роли на половете да са в голяма степен незасегнати и сходни в четирите общности, в практиката се наблюдава несъответствие между прокламирани ценности и поведение.** Дискусиите във фокус групите за това какво е „добра съпруга“ и „добър съпруг“ предават най-идеализираните виждания за ролите на половете и нормите в тези общности. Техните виждания не отразяват непременно действителността нито в ежедневието на участниците, нито в стремежите и желанията им по отношение на бъдещето. Фактически, след като дискусиите навлезе по-дълбоко в предмета, участниците често обсъждаха ситуации, при които ролите на половете и социалните норми са подложени на силен натиск. Докато заявените социални норми (т.е. ролите на половете) са вкоренени в традицията, разрывът между тези традиционни норми и действителната практика се задълбочава. Констатациите от качествено изследване показват, че основната част от българското общество оказва все по-голямо влияние върху ромските общности. До каква степен обаче тези ценности са се инкорпорирани и се практикуват като вътрешни ценности е трудно да се прецени напълно. ДФГ не дават яснота по отношение на това кои социални ценности са по-желателни, по-приемливи или по-практикувани.²³ Ромите във всичките четири общности като че ли са притиснати, в различна степен, между традиционните ценности и съвременните реалности.

3.2 Променящите се роли на двата пола в ромските общности

46. **Някои от най-впечатляващите промени в нормите за половете в ромските общности са: равнопоставянето на половете и понятието, че мъжете превъзхождат жените; ролята на мъжа като осигуряващ прехраната на семейството; девствеността на жените преди женитбата.** Проучването отбеляза, че ромските общности се борят да примирят традиционните норми за половете с все по-често практикуваните модели в ромските общности. Общностите отговарят по различен начин на промените и настоящото проучване улавя как те влияят върху вземането на стратегически решения, което ще бъде разгледано в следващата глава. Откликът зависи от външни социално-икономически влияния, от равнището на образование, взаимодействието с широкото българско общество. В следващите параграфи е направен анализ на това как нормите за ролите на половете се разглеждат от отделните лица и от общностите.

47. **Огромно мнозинство от участниците във фокус групите както сред мъжете, така и сред жените и от четирите общности смятат, че мъжете традиционно**

²³ Както е отбелязано в Глава 2, ако ДФГ бяха съчетани с широко изследване от полеви тип, това би могло да даде повече яснота по тези въпроси.

„превъзхождат“ жените и стоят „над“ тях. В Шекер махала и Веселиново традиционните норми за ролята на половете (т.е. мъжете да вземат всички решения, а жените просто да вършат домакинската работа) са по-вкоренени и религиозно поддържани. Работата извън домакинството е нежелателна за повечето жени, стига мъжът да осигурява достатъчно доход за семейството.

- 48. Предвид традиционните ценности за положението и ролите на мъжете и жените в четирите ромски общности, дискусиите по въпроса за равнопоставеността на половете бяха много трудни, особено с мъжете участници във фокус групите.** Трудностите обикновено започваха със самия термин равенство, който непрекъснато беше заместван в дискусиите с понятието за „разбирателство“. Дискусиите показваха, че ромските мъже често се чувстват засегнати и считат, че мъжката им същност е заплашена когато се говори за равенство. Вероятно ролята им на осигуряващи препитанието е чувствителен въпрос, който те не желаят да обсъждат. Много жени участнички в ДФГ също чувстваха неудобство да дискутират темата, дори и в по-малко традиционните общности и започваха да защитават традиционните ценности.

Каре 3.1: Какво е равенството между половете? Вижданията за ролите на половете – между традицията и промяната в четирите общности

Възгледът, че мъжете стоят по-високо от жените все още е широко разпространен в ромските общности, особено в по-традиционните от тях.

“Мъжете трябва да бъдат нещо малко повече от жените. Жената трябва да слуша мъжа.” („Христо Ботев“, мъж на възраст 18 - 24 години)

“Мисля, че добрата съпруга в никакъв случай не бива да работи навън, ако съпругът ѝ има работа. Нейната работа е да се грижи за къщата и децата и да угажда на мъжа си.” („Христо Ботев“, жена на възраст 14 – 16 години)

“Мъжът трябва да е главата, да бъде повече от жената – най-малко една глава над нея, да се грижи за нея, за децата, за семейството, за всички важни неща.” („Христо Ботев“, жена на възраст 18 – 24 години)

Гледни точки за увеличаване на равнопоставеността на половете и споделяне на бремето в домакинствата

“Мисля, че трябва да има синхрон, разбирателство, не мога да я накарам насила само да седи в къщи и да готви и чисти.” („Христо Ботев“, мъж на възраст 18 – 24 години)

“Добре е жените да работят, да се грижат за домакинските работи и децата. Няма нищо лошо в това те да работят и се развиват” („Христо Ботев“, мъж на възраст 18 – 24 години)

“Отношенията се изменят, но (домашната) помощ зависи от хората. Според мен повечето домакински задължения са за жените.” (Бяла Слатина, жена на възраст 18 - 24 г.)

“Трябва да има граници на равенството! Жените не трябва да забравят задълженията си или да променят ролята си! Жената трябва да изпълнява задълженията си, но би било добре да получи помощ от майка си или свекърва си ...” („Христо Ботев“, жена на възраст 18 – 24 години)

Динамиката на дискусията в мъжките ДФГ показва, че момчетата и мъжете чувстват, че трябва да поддържат една обществено приемлива позиция относно равенство на половете, наричайки недостатъчно доминиращите мъже „мухльовци“.

49. **Макар ролите на половете да не са широко приета ценност, дискусията показва, че в някои общности тече процес на преоценка и предоговаряне на ролите.** Тези промени бяха особено видими по отношение на споделянето на отговорностите в домакинството. Образованите жени в „Христо Ботев“ и Бяла Слатина (на възраст 18-24 години), които обикновено са с по-високо образование, открито се противопоставят на традиционното разделение на труда в ромските семейства и изискват мъжете да играят по-активна роля в подкрепа на партньорките си в домакинските задължения и грижите за децата. Те заявяваха, че *„жените с относително по-високо образователно равнище от мъжете се нуждаят от повече помощ в къщи от съпрузите си, за да могат да правят кариера.“* В дискусията на жените от същата възрастова група в „Христо Ботев“ беше посочено, че макар и жените да са равни с мъжете по уменията и потенциала си, мъжете обикновено пречат на кариерното им развитие. Интересен е фактът, че жените на възраст 40-60 години в Бяла Слатина и „Христо Ботев“ заявяват, че има *de facto* равенство между мъжете и жените и че всички домашни решения се вземат съвместно от съпрузите. Мъжете в Бяла Слатина твърдят, че макар и да зачитат съпругите си, те не участват в домакинската работа, включително и в грижите за децата. За тях ролите на половете са сравнително твърдо установени. Те обаче посочват, че жените стават „все по-агресивни“ и че искат *„да сменят ролите си с мъжете“*. В „Христо Ботев“ някои мъже са заявили, че помагат в домакинската работа и в грижите за децата (внуците), ако жените работят. В долното каре са посочени някои изказвания за ролите на мъжете и жените в 4-те общности, които улавят динамиката в общността. Осъществяващата се преоценка на ролите на половете беше демонстрирана и от множеството позовавания на идеализираното минало от страна на мъжете респонденти на възраст 18-24 години (напр. в „Христо Ботев“, където един от респондентите заяви, че в миналото *„жените си знаеха мястото. Сега има повече караници, тъй като жените искат права“*).

50. **Мъжете роми не успяват да изпълняват ролята си на хора, които осигуряват прехраната на семейството, тъй като дълготрайната бедност, безработицата и неспособността да осигурят стабилни доходи си казват думата.** Безработните ромски мъже чувстват, че са се провалили като мъже, съпрузи и бащи. Тези, които силно се придържат към традиционните ценности чувстват, че са загубили позициите си в обществото и са станали ненужни вече. Все повече ромски мъже в 4-те общности се чувстват в много неизгодно положение спрямо жените в областта на семейния живот. Добрият съпруг постепенно губи контрол над собствения си живот и над семейството си. По-долу е даден цитат на мъж на възраст между 18 и 24 години от пловдивската Шекер махала, който изразява някои от тревогите си и нещастията си:

„Когато мъжът няма пари и не е способен да намери нужните средства, той не може да бъде щастлив. Всеки ден си мислиш само за пари. Децата ти ходят на училище. Трябват им обувки, дрехи, трябва да са нахранени. Ти трябва да осигуряваш всичко това всеки ден. А няма от къде да вземеш тези неща. Как може да е щастлив човек? И това продължава не само седмица. Целият ти живот може да мине така. Никой от нас не работи. Такова е положението в целия квартал. От години живеем така.”

Каре 3.2: Чувството на ромските мъже за провал

Безработните ромски мъже преживяват значителен емоционален стрес поради невъзможността да изпълнят очакваните от тях роли в следните области:

- **Роля на човек, който осигурява семейството си**

По време на комунизма и на строителния бум в началото на века много ромски мъже са работили в строителството. Изпращали са ги на строителни обекти за по няколко седмици наведнъж и са получавали добри надници (често няколко пъти по-високи от средната надница за квалифициран работник). Връщането в къщи между такива задания е било голяма радост за тях; посрещали са ги семействата им с чувството на щастие и благодарност. Имало е много храна, нови дрехи и децата са се радвали да видят, че татко им се връща. За тези хора нещата са се променили драстично. Сега безработните роми прекарват повече време в къщи. Не могат вече да осигуряват достатъчно храна, дрехи и други неща за основните потребности на семействата си. За разлика от миналото, тяхното присъствие вече не е нещо специално, жените им натякват да си търсят работа, каквато не се намира лесно. Мъжете от Веселиново обясняват, че обикновено ходят всяка сутрин до площада да потърсят някаква работа за деня и ако няма работа, играят футбол до следобеда и после си отиват в къщи да слушат оплакванията на семействата си. Като алтернатива могат да изминат десетки километри на ден търсейки материали за рециклиране, с които да спечелят само няколко лева в успешен ден, при тази работа, която е физически изтощителна, унижителна и нестабилна. Следващият цитат описва най-добре под какво напрежение са безработните мъже в къщи: „Мъж пита жена си *‘Какво имаме за вечеря?’*, а тя му отвръща: *‘Вдигни капака на тенджерата и виж’*. Той вдига капака, а вътре има два камъка. Тя казва: *‘Яж камъните. Излезе ли някъде днес да донесеш нещо, което да сготвя?’*”

- **Роля на баща**

Липсата на доход прави трудно за безработните роми да изпълняват ролята си на бащи така както искат, което поражда чувство на вина и срам. Следният цитат на мъж от Веселиново показва чувствата на безработния ромски баща: „*По-богатите [етнически] българчета се присмиват на сина ми в училище защото обувките му са скъсани и дрехите му са целите в кръпки. Синът ми се срамува. Как да иска да ходи на училище като му се подиграват и присмиват така? Ако баща му имаше заплата ... Всичко е в парите*“.

- **Роля като съпруг**

Много ромски двойки мигрират в чужбина, за да търсят работа. Поради икономическата рецесия в приемащите ги страни обаче докато мъжете все по-трудно си намират работа, жените им се справят по-добре, наемайки се като чистачки и гледачки по домовете. В резултат на това не са редки случаите съпругите да остават в чужбина, а мъжете да се връщат у дома сами. Говори се и за случаи, в които съпругите им заживяват с други мъже в чужбина. Ситуацията удря жестоко по самоуважението на съпрузите, които често се чувстват изоставени от жените си. (Повече по този въпрос има в Каре 3.3).

- **Роля като член на общността**

Способността на ромските мъже да инвестират в човешки капитал също ерозира в резултат на безработицата. Много безработни роми вече не могат да си позволят празненствата, честванията и социалните ангажименти, включително и бабахак (зестрата) за женитбите на синовете си, дори и да успяват да осигуряват прехраната на семействата си. Липсата на инвестиции в такива социални събития намалява позициите и уважението към на семейството в общността.

51. България преди прехода да си „добра съпруга“ и „добър съпруг“ е било сравнително по-лесно, тъй като ромите са имали достъп до повече ресурси и са били икономически по-добре. Според жени на възраст 40-60 години от фокус група

от Бяла Слатина е било по-лесно да бъдеш „добра съпруга“ при предишните поколения, тъй като *„имаше повече пари и по-малко разправиш.“* Мъжете могли лесно да изпълняват ролята си на хора, които *„осигуряват хляба“* за семейството, а жените могли спокойно да изпълняват домакинските си задължения. Все по-голямата невъзможност да изпълняват тези роли е наскоро появило се явление, което променя общностите им из основи. Такива изявиления се чуват често сред проучваните общности. Благосъстоянието на ромите изглежда се отразява пряко върху изпълнението на социалните им роли, като това обаче не е достатъчно условие за това да се правят стратегически житейски избори, които да засилят социалното включване в българското общество.

52. Намаленият авторитет на ромските мъже вътре в семейството при липсата на доход е основната причина за високите нива на стрес в домакинствата. Въпреки че традиционните роли на мъжете и жените се поддържат формално, *de facto* мъжкият авторитет в семейството изглежда е сериозно оспорван от жените, особено при липсата на доходи, внасяни от мъжете в дома. ДФГ във Веселиново с мъже на възраст между 40 и 60 години показва, че напрежението между съпрузите нараства. Мъжете все повече губят авторитет пред съпругите си.

Следният цитат на участник във фокус групата илюстрира този въпрос:

„Мъж пита жена си ‘какво имаме за вечеря?’ Тя казва: ‘Вдигни капака на тенджерата и виж’. Той вдига капака: в тенджерата има два камъка. Жената му казва ‘Яж камъните. Излезе ли днес да донесеш нещо, което да сготвя?’ Тя прави това защото е ядосана.”

Неженена жена от ДФГ за жени на възраст 18 до 24 години в Бяла Слатина е отбелязала следното: *„В поколението на нашите родители мъжете бяха по-отговорни. Те бяха готови да започнат каквато и да било работа, за да осигурят хляб на семейството си. Днешните мъже мразят или се срамуват да започнат много работи: не искат да отглеждат и преработват тютюн, не искат тежка работа. Само подбират. Готови са да седят без работа и да не се грижат за семействата си. Чака да се случи нещо, без да правят каквото и да било усилие.“*

Възрастен мъж от ДФГ, включваща мъже на възраст между 40 и 60 години в Бяла Слатина е подчертал променящите се отношения между половете в домакинствата по следния начин:

„Момичетата и младите жени много се промениха. За младите мъже е много трудно сега. Жените ги командват.“

Млад мъж от ДФГ, включваща мъже на възраст 18-24 години в „Христо Ботев“ е казал следното:

„Ами, жените станаха много еманципирани напоследък По-рано когато мъжът тропнеше с юмрук по масата, в къщата наставаше ред. Сега всяка кокошка (жена) се надува, иска равенство, а не може да научи какъв е редът в къщи.“

Млада жена от ДФГ за жени на възраст 18-24 години в Бяла Слатина обобщава описанието на младите мъже от нейната общност с думите:

„Днешните момчета са глезльовци, развалени, мързеливи и безотговорни.“

53. Фокус групите отчетоха като цяло нарастване на домашното насилие в сравнение с десет години по-рано и това се приписва на засиления натиск, под който се чувстват ромските мъже поради това, че не изпълняват ролята си на лица, осигуряващи издръжката на семействата си. Сред жените респонденти от „Христо Ботев“ на възраст 40-60 години 60 процента признават, че са бити редовно, а 40 процента казват, че мъжете им ги бият понякога. В Бяла Слатина жените респонденти от същата възрастова група казват, че сега са подложени на бой „по-често отколкото по социалистическо време“. Всички жени и мъже от Шекер махала и Веселиново на възраст 40-60 години съобщават, че сега ги бият „поякога“, докато преди 10 или дори 20 години това не се е случвало „почти никога“, защото мъжете са имали работа и са живели щастливо. Макар и да е много вероятно миналото да е идеализирано, все пак следва да се отбележи, че възприятията за нарастване на домашното насилие се споделят от всички фокус групи и общности. Още повече, че като се има предвид чувствителността на въпроса за домашното насилие и клеймото, свързано с него, е много вероятно при дискусията във фокус групите участниците да занижават действителната степен и сериозност на проявите на домашно насилие и на напрежение между съпрузите.

54. Бедността, безработицата и финансовите проблеми бяха сред най-често признаваните причини за конфликти и домашно насилие между съпрузите. Безработицата, липсата на храна и пари, както и ежедневните домашни разпавии и конфликти за това как да се разпредели и похарчи семейният доход са единодушно посочваните причини за нарастващото домашно насилие. Жените често посочват, че мъжете са безотговорни, не търсят достатъчно активно работа и харчат малкия си доход за алкохол. Мъжете чувстват, че ги държат отговорни за тежкото икономическо положение на семейството, без да могат активно да разрешат проблема и се отчайват, че не могат да живеят според традиционните очаквания по отношение на мъжа. Мъжете изглежда прибегват до скандали и насилие като начин да утвърдят доминиращата си роля в среда, в която се борят да живеят като хора, осигуряващи добруването на семействата си. Алкохолът също беше отчетен като основен фактор за конфликти и насилие. Макар и дискусията да не навлезе в детайли по въпроса за (зло)употребата на алкохол, в общностите изглежда много вероятно увеличената

консумация на алкохол да е част от стратегиите на ромските мъже за справяне с икономическия стрес и напрежението в домовете.

По-долу са дадени записаните думи на мъже от фокус групата във Веселиново за мъже на възраст 40-60 години:

- „Понякога започва разправия. Ама, какво може да направи човек? Почва да креци”
- „Какво мога да направя? Да изляза и да крада?”
- „Не се случва често (боя), защото ние сме свикнали с този живот! Жената знае, че нямаме нищо. Кажеш ѝ една дума и тя започва да ти се кара, ти излизаш навън, обикаляш квартала и като се успокоиш, се връщаш в къщи.”

По-долу са представени думите на мъже от фокус група за мъже на възраст 18-24 години от Веселиново:

- „Когато мъжът на отива на работа тя му казва: ‘излез и намери някаква работа да нахраниш семейството си’. Разправиите и скандалите стават когато човек не работи, защото не може да осигури храна за семейството си.”
- „Не е често, но се стига и до бой. Тя също свиква да няма много в къщи. Но хората стават гневни, ако не са яли 1,2 или 5 дни, какво да направи човек? Вие няма ли да се разгневите срещу мен и да ми кажете да отида да изкопая малко желязо и да спечеля 2-3 лева за детето?”

55. Ромските мъже и жени се справят с домашния стрес и конфликти по различни начини, например, редица ромски мъже изглежда избират раздялата като стратегия за излизане от положението. През последните години някои ромски мъже са напуснали семействата си в 4-те общности (т.е. изоставили са съпругите и децата си, без да им осигуряват по-нататък икономическа подкрепа). Най-често споменаваните причини от ромските мъже са неспособността им да осигуряват прехраната, да получават стабилни доходи и да бъдат водачите в семейството. Всичко това означава, че не могат да отговорят на очакванията на семейството си, което се отразява на самочувствието и самооценката им. Ромските жени са често лишени от икономическа подкрепа, за да могат да напуснат партньора си, дори и в случаите на непрестанно домашно насилие. Жените, които напускат съпрузите си, обикновено се връщат при родителите си или заживяват с нови партньори. Но, както обясниха жените от Шекер махала на възраст между 18 и 24 години, това решение зависи в голяма степен от икономическото положение на родителите и на това дали те желаят и могат да се погрижат за жената финансово. В случаите когато жената не може да се върне при родителите си и няма къде другаде да отиде, тя може да се изложи на риск от домашно

насилие. В други случаи жените емигрантки изоставят съпрузите и децата си извън страната (вж. Каре 3.3). Има също така случаи, при които деца на разделени родители са оставени при техните баби и дядовци, които нямат право да получават детски помощи, които продължават да се депозират в банковите сметки на майките.

Каре 3.3 Миграцията като стратегия на ромските жени за излизане от положението

Ромските жени все по-често избират да емигрират като оставят съпрузите си или в България, или в новата страна, където успяват да свържат двата края. В Бяла Слатина проучването установи, че повече от 25 жени са емигрирали да работят в чужбина и са оставили семействата си, като това често е свързано с установена нова връзка в чужбина. Участниците във фокус групата за мъже на възраст 40-60 години обясниха тази ситуация по следния начин:

„Добре ... така става в живота. Тук няма работа и затова жените решават да отидат на работа в чужбина, за да построят къща за децата си и сигурен живот. Когато заминат и мъжът и жената, мъжът не може да си намери работа, а жената често намира – работи в някоя къща – чисти, готви и се грижи за стари хора. След като започне работа, мъжът ѝ забелязва, че е започнала и връзка с друг мъж ... в семейството, в което работи. Съпругът забелязва, че тя вече закъснява, или казва, че предпочита да остане през нощта в къщата където работи, или че ще се върне при него в събота и неделя, но след време започва все по-рядко да се връща в къщи. Възможно е богатият мъж и да ѝ дава по 50-ина евро, за да се задява с нея, но тя не се засяга. И така започват кавгите и разприте между съпрузите. След време тя остава в новото семейство и вече не се връща при съпруга си. Какво може да направи мъжът? Връща се у дома и това е. Това е подигравка с мъжа.”

„Мой братовчед отиде в Италия с жена си, която бързо си намери работа – в някакво семейство да гледа стара жена, но мъжът не можа да си намери работа. Той прекарва по цял ден на един стол пред телевизора и я чакал да се върне. Тя го напуснала и останала с италианеца. Братовчед ми се върна след половин година.”

„Ние сме бедни. Държавата е виновна. И всяка година става все по-лошо. Как да не бягат жените ни от нас? Ние ядем боб за закуска, обед и вечеря. Като се върнем в къщи без пари, те (жените) ни питат “Какъв мъж си ти, бе? Не можеш и хляб да осигуриш на децата си!”

„Ние сме добри хора, но нямаме работа. Отиваме в Гърция, уж за по-добро, за пари и за да можем да издържаме децата си. Тя започва да работи в някоя къща, а аз започвам работа на полето. Питам я как е, а тя „Ами, добре съм“ и нищо повече. Как може да каже нещо като се кани да ме напусне? И после ме напуска”

Жена от Бяла Слатина, участничка във фокус групата за жени на възраст 40-60 години, разказа личната си история така:

„Ами...след като те (дъщеря ѝ и нейният съпруг) заминаха за Кипър, нещата в къщи се влошиха. Те ми оставиха детето си да го гледам. Преди четири години тя изчезна без никаква следа. Съпругът ѝ свърши в затвора – той не беше добър човек... биеше я, крадеше...за него там няма работа ...тя нямаше работа...Тя ми остави детето като обеща да изпраща издръжка за него. Аз съм баба на това дете, а трябва аз да го отглеждам ...каква майка е тя? Нито веднъж не се обади ... нито изпрати пари. Никога не попита за детето си. За нещастие аз не мога да получавам никакви помощи. Властите не могат да ми дадат пари, защото аз не съм майка на детето.”

Друга жена от Бяла Слатина, участничка в групата за жени на възраст 40-60 години, отбеляза:

„Лоши са тези жени, които отиват в чужбина и не се връщат, забравяйки и децата си дори. Стоят в чужбина, защото там животът е по-добър и не се грижат за собствените си семейства”

Момчетата и момичетата (на възраст 14-16 години) от Шекер махала бяха убедени, че:

„Жените отиват в чужбина или за проституция, или за да гледат стари жени”.

56. Девствеността на жените преди сватбата е определяща черта на жените в четирите общности, макар и в различна степен. Голямото мнозинство участници в ДФГ на възраст 40-60 години във всички общности твърдят, че образованието е важно и нужно за ромските момчета и момичета, за да си намерят работа. Това обаче не

пречи на традиционните ромски общности в Шекер махала и Веселиново да спират момичетата от училище преди или когато стигнат до осми клас. Това се прави, за да защитят девствеността им и да ги подготвят за женитба колкото е възможно по-скоро. Според повечето участници в тези квартали момичетата, които продължават образованието си след 16 годишна възраст, рискуват да бъдат заклеяени като „морално развалени“ и това се отразява негативно на възможността да си намерят добър съпруг. Жените от Калайджиите на възраст 18-24 години от Бяла Слатина съобщават, че бабите и майките им непрекъснато им натякват и се карат за променените им нагласи и очаквания - обикновено момичетата не разбират точно как трябва да се отнасят с мъжете си и да ги уважават. Според възрастните жени, младите жени изглежда прихващат от заобикалящите ги неромски общности такива нагласи, които противоречат на социално приемливите ценности, свързани с обгрижването на мъжете. Те често предупреждават младите жени, че тези нови нагласи и очаквания едва ли ще бъдат толерирани от потенциалните им съпрузи и свекърви.

Момиче-тийнейджър от Решетарите, от ДФГ за възрастова група 14-16 години в Бяла Слатина, описва значението на девствеността в ромското общество:

„Аз ще се женя през лятото. В нашата общност съседите непрекъснато говорят всякакви неща за момичетата, глупости. Ако момиче си сложи червило или модерна блузка, веднага ще я нарекат „курва“. А обикновено момичетата, за които най-много се говори, в повечето случаи са невинни... и аз ще им запуша устите на всичките на моята сватба... тогава ще стане ясно, че съм девствена.“

Момиче от Калайджиите от същата ДФГ разказва как разбирането за девствеността може постепенно да се изменя в нейната общност.

- *„Сега жените се женят след като завършат гимназия, не е като в миналото, а много се женят даже и след като навършат 20, или 22 години, особено ако следват в университет. Сега девствеността не е така важна, нито за момичето, нито за момчето. Обаче остава важна за старите хора в общността. Баба ми винаги казва, че ще ми счупи краката, ако чуе хората да разправят лоши неща за мен. Родителите ми много говорят за това, особено сега, по време на абитуриентските балове ... Днес свекървите рядко танцуват със сватбената нощница или чаршафа с кръвта на девственицата, както са правели на сватбите на нашите родители.“*

57. Публичните дискусии за девствеността обикновено пораждаат много напрежение между ромските момичета традиционалистки и нетрадиционалистки, отразявайки променящите се виждания за девственост и женственост. ДФГ проведена с жени от Решетарите (традиционалисти) и Калайджиите (по-малко привързани към традиционните ценности) се превърна в разгорещен спор. В карето по-долу са уловени части от диалога, събрани от две ДФГ, които илюстрират

традиционализма и модерността, с които ромските жени се сблъскват в техните общности. Разликите в мненията се отнасят до отношенията с момчета преди женитбата, алтернативните начини на живот, възприети от българското общество, придържането към традициите в музиката и танците (кючек, фолк музика) и културните ценности. Дебатът е за образа на „добрата съпруга“ и „добрата дъщеря“. Момичетата традиционалистки повтарят, че те разбират по-добре морала и въпросите на дома и желаят да се пожертват в името на семействата си. Те обвиняват момичетата с „модерни“ нагласи за неморално поведение, сексуална разпуснатост, мързел и безотговорност. Относително по-образованите и по-нетрадиционалистки ромски жени не са съгласни с тях.

Каре 3.4: Диалози между жени Решетари (традиционалисти) и Калайджии (по-малко традиционалистки)

ДИАЛОГ 1: Този диалог е проведен между 18-24 годишни жени Решетари и Калайджии в Бяла Слатина

Жена от Решетарите: „Калайджийките станаха по-лоши и от българските момичета! В нашата култура ако спиш с някого, ти си женен за него и ние знаем защо сме се оженили. Точно това е причината заради която се женим толкова малки. Може да сме млади по години, но сме девствени. Никой не може после да разправя разни неща за нас. Калайджийките са курви. Женени са, но не живеят с мъжете си – като им се наситят ги пускат да си ходят и си намират други мъже. Правят мъжете си на глупаци, ама се преструват, че не го знаят!”

Жена от Калайджийте: „Защо говориш така за мен? Аз съм на 16 години и никога не съм имала приятел. Искam да уча в университет и след това да се омъжа. И какво ако си намеря гадже в университета? Това не значи, че той ме обижда или се отнася с мен без уважение.”

ДИАЛОГ 2: Разговорът е проведен между 18-24 годишни жени от Решетарите и Калайджийте в Бяла Слатина

Жена от Калайджийте: „Защо трябва да му прислужвам след уморителен работен ден като се върна изтощена в къщи? Защо той да не ми помогне в готвенето или в грижите за детето?”

Жена от Решетарите: „Как може да сравняваш своята работа с работата на един мъж? Ти ще си седиш на бюрото цял ден пред децата (младата жена от Калайджийте искаше да стане учителка), той ще работи тежка работа целия ден ... Работата на мъжете е тежка, тя е по-отговорна и по-важна. Готвенето, чистенето и грижите за децата са женска работа! Ти си мързелива и затова искаш цялата работа да бъде свършена от мъжа ти или от майка ти и свекърва ти! За нас нещата не са така! Ние все още пазим гордостта, достойнството и свенливостта си!”

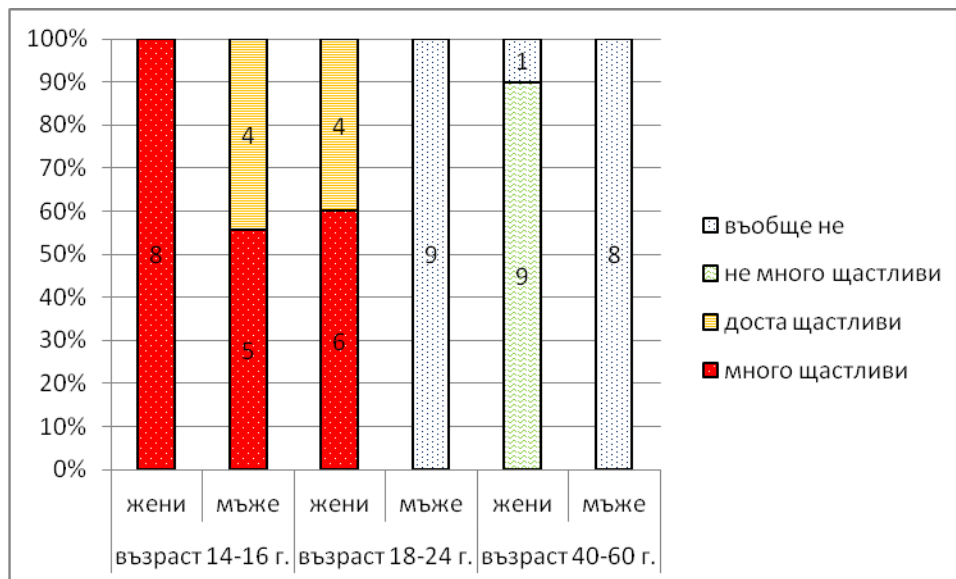
3.3 Променящите се социални отношения, традиции и ритуали в ромските общности

- 58. Отношенията вътре в домакинствата и между поколенията са в състояние на непрекъсната промяна, тъй като ролите на половете продължават да еволюират в променящата се среда.** Изменящите се роли на половете, както беше показано, влияят върху динамиката на отношенията вътре в домакинствата и отношенията между поколенията. Разпадът на традиционните роли на половете засяга и поведението на членовете на семейството в дома. ДФГ потвърждават, че става все по-трудно да се спазват семейните традиции. Старите членове на домакинството – родители и баби и дядовци – все повече чувстват ерозията на своето влияние върху по-младите поколения. Оскъдицата на средства също има ефекта на фактор, лишаващ ги от традиционната им власт. Повечето участници в ДФГ на възраст 40-60 години (и мъже, и жени) съобщават, че вече не могат както преди да оказват същото силно влияние върху децата и внуците си или да вземат решенията в семейството, тъй като се чувстват безсилни срещу новите норми и ценности, които младото поколение възприема от българското общество. Много от тях изразиха опасения за необратимия характер на промяната, която се отразява негативно върху техните „добри“ традиционни ценности.
- 59. Ритуалите и обичаите, които укрепват традиционните взаимоотношения между мъжете и жените, се променят и това позволява да се променят и нормите за отношенията между мъжете и жените.** Липсата на финансови средства променя ритуалите във връзка с отношенията между половете и женитбата. Традиционните ритуали и обичаи, свързани с женитбата, например предварително договаряните от родителите женитби на млади хора на възраст за женене, стават все по-редки. В повечето традиционалистки общности, където традицията „да се купува булката“ (т.е. да се плати зестра за нейната девственост) все още се практикува, родителите вече не могат да плащат исканата зестра (*бабахак*) и се договарят за по-малка сума. В ДФГ във Веселиново с мъже на възраст 18-24 години, участниците съобщават, че през последните три години техните женитби все повече се забавят поради липсата на пари. Цената на зестрата в тяхната общност значително е спаднала, в някои случаи до една четвърт от традиционната цена, а в други случаи до една осма от предишната цена. Забавянето на женитбите влияе и върху понятията за това какво е добро момиче или добра жена, и допълнително разширява разликата между прокламираните ценности и реалната практика.
- 60. Младите двойки и семейства все повече стават зависими от паричната или домакинска помощ от родителите им, за да свързват двата края по време когато родителското и по-старите поколения едва могат да издържат себе си.** Във всички ДФГ с лица на възраст 40-60 години, както мъжете, така и жените отбелязват,

че са страшно обезсърчени от мизерията на децата си и от факта, че не могат да ги подпомогнат финансово. Поради липсата на доходи много семейства в четирите общности съобщават, че младите семейства са длъжни да живеят с родителите и бабите и дядовците си, често натъпкани в тясно пространство. Формирането на големи многофамилни и многопоколенчески домакинства създава условия за засилен стрес и потенциален конфликт между членовете на семействата, да не говорим за натиска върху инфраструктурата и услугите и отрицателния ефект върху здравето и хигиената.

61. **Чувството за неспазване на социалните норми за отношенията между половете вътре в общността изменя социалния капитал и социалното положение на семействата, което води до високи нива на нещастие.** Мнозинството участвали в проучването мъже се определят като „нешастни“ или „много нещастни“ и приписват това директно на неспособността си да обезпечат своите семейства материално, да намерят работа и, да осигурят прехраната, както и на липсата на социално-икономически възможности за техните деца. Други фактори за нещастие са свързани със засиленото напрежение, причинено от съжителството под един покрив, в тясно пространство, на три или повече поколения. Невъзможността да спазват ритуалите и обичаите е крайно стресиращ фактор за мъжете, свикнали традиционно да влагат значителна част от дохода си в празненства, чествания и социални ангажменти, в това число и в зестрата (*бабахак*) за женитбата на синовете, като същевременно осигуряват комфортен живот на семейството си. Инвестирането в тези социални събития засилваше социалния капитал на семейството, неговата позиция и престиж в общността. Упадъкът на социалния капитал създава допълнителен стрес за ромските мъже, както и за техните семейства, тъй като изменя фундаментално взаимоотношенията в общността.
62. **Долната фигура представя картината на нивото на щастие на респондентите от Шекер махала, които участваха в проучването.** Докато момичетата и жените под 25 години и момчетата под 17 отбелязват, че са сравнително щастливи, то жените на възраст 40-60 години и мъжете на 18 и повече години съобщават, че въобще не са щастливи. Ромските мъже от Веселиново се и всички мъже участници (на възраст съответно 18-24 и 40-60 години) се определиха без изключение или като „много нещастни“ или като „нешастни“.

Фигура 3.2: Ниво на щастие в Шекер махала

Източник: Дискусии във фокус групи

63. В обобщение може да се каже, че настоящата глава улавя елементите на променящите се норми за половете и техните роли на фона на упадъка на традиционната нормативна рамка, която определя идеалните роли на жените и мъжете, момчетата и момичетата. Разривът между идеалното и практиката по отношение на ролите на половете продължава да се разширява, тъй като ролите се изменят под влияние на продължителната бедност, безработицата и липсата на ресурси. Специфичните ценности, свързани с образа на мъжа, като човек, който осигурява благосъстоянието на семейството, на мъжа като по-висшестоящ от жената, на женската девственост преди женитбата, изменят коренно ролите в някои от изследваните общности. Настоящото проучване отчита, че се стига до момент, в който нетрадиционните и външни ценности от голямото българско общество постепенно навлизат чрез по-младите поколения, макар и с различни темпове сред различните ромски общности. Предполага се, че в течение на времето те ще станат част от ценностите на ромите; понастоящем обаче те са оспорвани и отричани от по-старото поколение, което се бори да практикува собствените си обичаи и ритуали. Това поражда високи нива на стрес и конфликти. Поради липсата на средства, някои нови двойки остават в семействата на родителите си, което допълнително поставя под натиск инфраструктурата и услугите и се отразява зле върху здравето. Наред с това, подобно съжителство създава и благоприятни условия за домашни конфликти. По-старите поколения са нещастни по отношение на перспективите на по-младите, които са бъдещето на ромите. В следващата глава са разгледани способността за стратегически избор и двигателите на промените, като се анализира как лицата правят своите житейски избори, които могат да помогнат за социалното включване на ромите.

Глава 4: Взаимодействие между социалните норми и способността да се правят стратегически житейски избори

64. **Настоящата глава стъпва върху дискусията за променящи се роли на мъжете и жените.** Тя изследва как ромските жени и мъже в четирите общности правят своите стратегически житейски избори в областите на образованието, заетостта, женитбата и бременността и по какъв начин социалните норми, способността за стратегически избор и други фактори влияят върху това. Дълбочината на анализа е различна в различните области за житейски избор в зависимост от чувствителността на темите, по които е събрана информация чрез дискусии във фокус групи. Така например, образованието е разгледано по-нашироко в сравнение с женитбите и бременността. От друга страна, проучването не генерира информация за проституцията и трафика на хора (както беше споменато и в Глава 1), което доведе до отпадането на тази област от изследването. Това обаче не намалява необходимостта от изследване на тези теми в контекста включването на ромските общности в българското общество. Главата анализира областите на стратегически житейски избори – образование, женитби и бременност и заетост, в този ред. Всяка от тези три области разглежда последователно социалните норми, способността, която подпомага приемането на житейски избори в областта и двигателите на промяната. Използвани са цитати на роми, които показват тяхната гледна точка в трите области.

4.1 Образование

4.1.1 Социални норми, свързани с образованието

65. **В ромските общности няма общо съгласие по степента на образование, нужна на детето или възрастния човек.** Проучването разкрива наличието на големи колебания, независещи от възрастовата група, пол на респондентите или общност. Ромските момичета и момчета от по-традиционалистките общности във възрастовата група 14-16 години изглежда оценяват по еднакъв начин образованието. Повечето момичета респонденти от Бяла Слатина (от групата на Калайджиите) и от „Христо Ботев“ посочват университетското образование като най-желана степен на образование. В „Христо Ботев“ половината момичета смятат, че университетското образование е идеалът, докато другата половина смятат, че средното образование е достатъчно. Мъжете от „Христо Ботев“ и Бяла Слатина (Калайджиите) определят университетското образование или професионалното образование като идеалното. В по-консервативните ромски общности (напр. Шекер махала и Веселиново) идеалното ниво на образование варира от средно за мъжете респонденти, до основно (осми клас) за жените респонденти (вж. Фигура 4.1 по-долу). В тези общности, основното образование по принцип се счита достатъчно (за разлика от идеално) за момичета, които се очаква да се превърнат в „добра съпруга и добра майка“.

Фигура 4.1 Идеалната степен на образование

Идеален брой години в училище според участниците в ДФГ на възраст 14-16 г.											
Степен	Години (класове)	Бяла слатина (Калайджии)		Бяла слатина (Решетари)		"Христо Ботев"		Шекер махала		Веселиново	
		Момчета	Момичетата	Момчета	Момичетата	Момчета	Момичетата	Момчета	Момичетата	Момчета	Момичетата
Висше	>12										
Средно	12										
	11										
	10										
	9										
Основно	8										
	7										
	6										
	5										
	4										

Източник: Дискусии във фокус групите

В колоните е даден броят години, посочени от участниците в ДФГ, поради отсъствие на точни данни.

66. **Образованието не винаги е приоритет за ромските момчета и момичета, тъй като вижданията им са, че възвръщаемостта на образованието е ниска по отношение на доходите в подкрепа на семейния бюджет.**²⁴ Нарастващ дял ромски момчета и момичета завършват осми клас, но другите им приоритети пречат да постигнат съществени успехи в учението, особено ако са бедни и българският език не им е матерен език. Повечето ромски деца от бедни домакинства ходят на училище само когато родителите им са заделили средства специално за тази цел. Когато парите не достигат, ромските момчета са насърчавани да работят, за да подкрепят семейството си. Момчетата от „Христо Ботев“ и от Шекер махала съобщават, че училището не ги подготвя за бъдещето (т.е. че завършването на средно образование не увеличава шанса им да намерят работа). Много ромски момчета споменаха, че продължават да имат трудности в четенето и говоренето на български език, въпреки завършването на средно образование. Изводът им е, че училището не се изплаща.

67. **Схващането за ниската възвръщаемост на инвестицията в образование може да се припише на комбинация от фактори в четирите ромски общности: (i) ниски**

²⁴ Ромските семейства като цяло ценят образованието, за което свидетелства и проучването на ЕК/ПРООН/СБ 2011 Данни от регионално проучване на ромите, което показва, че 81 процента от ромите в България смятат, че най-малко средното образование е адекватното равнище за образование на момчетата, а 76 процента смятат същото и за момичетата.

постижения в усвояването на знания, (ii) изобилие на добре платена неквалифицирана работа в близкото минало (напр., по време на строителния бум в градовете), (iii) допълнителни разходи, свързани с транспорта, дрехите, храната, учебните материали, социалния живот, и (iv) големи пропуснати ползи, включително и време, през което може да се печелят доходи за ежедневното оцеляване или време за изпълнение на семейните и социални задължения. Освен това постиженията в обучението (в зависимост от конкретната ромска общност) се намаляват потенциално от: (i) трудностите с българския език, (ii) снизходителната политика по отношение на посещаемостта и квалификацията в училищата в ромските квартали, (iii) много ограничените възможности за получаване на помощ в къщи, (iv) моделите на ранна социализация (напр., въвеждането на традиционни занаяти), и (v) (усещането им за) трудности в намирането на работа, дължащи се на дискриминация. Друг важен фактор е възрастта за женитба. Ромските момчета и момичета, които се женят докато са още ученици, напускат училище, за да решават другите и нови приоритети в живота си, които женитбата определя.

68. Записването и посещаването на училище, особено в Шекер махала и Веселиново, се определят до голяма степен от финансовото положение на семейството.²⁵

Финансовото положение на семейството е първопричината както за записването на децата в училище, така и за изваждането им от там. Много семейства изпращат децата си на училище или за безплатната закуска, която получават там, или за да изпълнят задължението за посещаване на училището, с което са обвързани социалните помощи. Но много деца не могат да посещават училище защото нямат подходящи дрехи и обувки или защото не могат да си позволят транспортните разходи до училището и обратно.²⁶ Във Веселиново например, през зимния сезон се отбелязват най-много отсъствия на учениците от ромски произход, тъй като ромските семейства са изправени пред най-големи икономически трудности, защото възможностите за намиране на работа в селското стопанство са най-ниски. Момче от Веселиново, което е ученик в средното училище, отбелязва, че пропуска много часове през зимата защото не смее да тръгне с колелото в студа и снега. Ромите от Шекер махала и Веселиново многократно изтъкваха аргумента, че е по-добре да използват парите, за да купят хляб, отколкото да ги похарчат за ежедневното пътуване до училище. Когато целта е оцеляване, а гладът е ежедневие, училището едва ли може да бъде смятано за

²⁵ Анализът на ЕК/ПРООН/СБ 2011 Данни от регионално проучване на ромите от де Лаати Данчев (2012) също показва, че икономическата бариера е основната причина за отпадането на ромските деца от училище в България (43.1 процента от момчетата и 29.4 процента от момичетата).

²⁶ Според ЕК/ПРООН/СБ 2011 Данни от регионално проучване на ромите (де Лаат и Данчев, 2012), докато отдалечеността от училището не е сериозна пречка за присъствие в началното училище, тъй като над 90 процента от ромите живеят в рамките на 3 км. до началното училище, за средното образование тя е вече значителен фактор, тъй като най-близкото средно училище е над 5 км. отдалечено от около една трета от ромските семейства.

приоритет. Долната фигура показва действително завършените години учене, посочени от ромските момчета и момичета в ДФГ.

Фигура 4.2 Завършени години в училище

Действително завършени класове, посочени от участниците в ДФГ на възраст 18-24 г.											
Степен	Години (класове)	Бяла слатина (Калайджии)		Бяла слатина (Решетари)		"Христо Ботев"		Шекер махала		Веселиново	
		Момчета	Момичета	Момчета	Момичета	Момчета	Момичета	Момчета	Момичета	Момчета	Момичета
Висше	>12										
Средно	12										
	11										
	10										
	9										
Основно	8										
	7										
	6										
	5										
	4										

Източник: Дискусия във фокус група

В колоните е даден броят години, посочени от участниците в ДФГ, поради отсъствие на точни данни.

Следните цитати от ДФГ във Веселиново илюстрират как бедността се отразява на учението:

- „Имаме проблеми в четенето и писането защото нямаше обувки и дрехи да ходим на училище. Затова отсъствахме дълго. Учителите не работеха с нас, а другите деца получаваха пари да си купуват разни неща. Гледаш ги и се чувстваш ужасно. Затова ние не искаме да ходим на училище.” - Момче на възраст 14-16 г.
- „Ако има пари, децата ще продължат да учат. Но не е възможно ... Трябва да купувам дрехи, други неща. Училището иска пари. Ако нямаш пари, детето ще отиде и ще му викат “Вижте тоя дрипав циганин”... Защо човек да не иска децата му да се изучат?! Всеки иска това.” - Мъж на възраст 18-24 г.
- „Когато нямам пари за рейса, яхвам колелото и отивам в града, защото не искам да прекъсвам училището. Майка ми се тревожи, че може да ме блъсне кола. По-добре е когато имаме пари, защото се качвам на рейса и той ме закарва. Но за това трябва

да имаш 5 лева всеки ден. Ако колелото ми се счупи, край с училището.” - Момче на възраст 14-16 г.

- „Имам три деца, момчета на 14, 12 и 10, но никое от тях не ходи на училище, защото няма пари. Ходят само по за един ден, колкото да ги видят там и да им дадат бележката за социалната помощ, но тя не стига. Децата не ходят на училище наистина да учат.” - Мъж на възраст 40-60 г.
- „Тревожим се от това децата да пътуват до училище и много други хора се тревожат. Тревожим се заради парите. За да отидеш до града ти трябва 1.70 лева за транспорт във всяка посока ...децата са сред другите хора там ...по-големи ученици ... и децата се притесняват. Пак всичко опира до парите. Идва времето да спреш детето защото пак няма пари. По едно време даже училището (онова в града) помагаше с пари за рейс. Но после спря. Имаше един рейс, който събираше децата, които учеха в града, но това беше само за 2-3 месеца. Започнаха пак да събират децата, но вземат само българските. Не вземат циганчета.” - Мъж на възраст 18-24 г.

Каре 4.1: Казус: Посещаемост в училището във Веселиново при момчетата и при момичетата

Във Веселиново, където учебните резултати са най-ниски от проучваните общности, младите момчета обикновено желаят да завършат средно образование, но предполагат, че ще могат да завършат най-много прогимназиално образование. Сред мъжете на възраст 18-24г. от Веселиново, участници в ДФГ, мнозинството не са завършили повече от седми или осми клас. Важно е обаче да се подчертае, че ромските момчета все пак искат да продължат образованието си, както каза едно момче на 14-16 години: „Искам да ходя на училище, да имам образование. Искам да стана някой като порасна. Така ще мога да се надявам на повече и да намеря работа. Виждам, че родителите ни са неграмотни; те не знаят нищо и хората си мислят, че те са едно нищо. Ако някой българин го наеме за 2-3 дни, ще изкара много малко пари. Като нямаш образование, хората си мислят че си никой. Надявам се, че и ние ще станем някой“. Само едно момче в групата на 14-16 годишните очаква да завърши средно образование. Той учи в гимназия в Ямбол. Всеки ден пътува до училище с велосипед 7-8 км. През зимата казва, че изпуска много часове заради отдалечеността и студеното време.

В ДФГ с 14-16 годишни момичета участничките посочват, че само четири учат, а останалите са отпаднали и са се омъжили. Три от тях имат деца, като едната е майка на две деца. В цялото село има само една жена завършила средно образование и една е записана в единадесети клас в момента. Младата жена, която е завършила средно образование, сега е на 21 години и е майка на едно дете. Тя обяснява, че макар и да се е омъжила много млада (на 10 години), свекърва ѝ настояла тя да завърши средно образование. В момента е безработна и е убедена, че това се дължи на дискриминацията в българското общество.

- 69. Обща практика е децата, особено момчетата, да напускат училище, за да подпомагат семействата си и да спазят традиционната мъжка роля да осигуряват прехраната на семейството; да бъдат възприемани като трудолюбиви, а не като мързеливи хора; и да допълват доходите на бащите или братята си. Във**

Веселиново и Шекер махала, както и сред групата на Решетарите в Бяла Слатина, по думите на участниците в ДФГ, много деца от бедни семейства напускат училище, за да работят и да носят пари в къщи. Обикновено техните родители са безработни. В тези общности не е рядкост момчетата на 12-13 години да си търсят работа, за да осигуряват прехрана за семействата си. В най-тежките случаи, момчетата започват работа като завършат първи клас, макар участвали в ДФГ родители, да заявяват, че биха предпочели децата им да учат вместо да ходят на работа. Други родители твърдят, че припечеленото от децата отива за посрещане на детските им нужди. Даже и ако децата не напускат училище, те често изпускат часове когато семейството няма пари. Тогава момчетата обикновено не ходят в училище, а се опитват да изкарат пари чрез събиране и предаване на отпадъци за рециклиране. Долните изказвания на мъже от ДФГ на възраст 18-24 години във Веселиново илюстрират тази действителност:

- „Обикновено когато едно момче стане на 12-13 години започва да си търси работа, за да осигурява семейството си. Какво мога да направя – да ходя на училище, или да осигурявам храна за майка си и баща си! И те биха могли да отидат да събират боклук, и те могат да намират тези бутилки, пластмаси или бирени кутии.”

70. **Когато училищата са отдалечени, повечето ромски ученици не желаят да напускат общността, за да продължат образованието си в средно училище, тъй като при момчетата има риск да изгубят девствеността си, а семейството ще загуби потенциалните доходи от момчетата.** Повечето ромски момчета на възраст 14-16 години от традиционалистките общности изтъкват, че нямат стимул да продължават образованието си, ако искат да останат в своето семейство и общност, тъй като продължаването на образованието след тази възраст от момиче е социално неприемливо в общността. Ако едно момиче е омъжено, тогава е още по-трудно. Момчетата, които искат да продължат образованието си, трябва да се изправят пред действителността, че ще напуснат физически своето семейство и общност, за да направят това. Накратко, като цяло не се насърчават, нито в семейството, нито от общността, никакви допълнителни усилия за посещаване на училище.

71. **Ниското качество на образование на ромските деца също възпира техните образователни постижения и намалява стойността от оставането в училище.** В Шекер махала и Веселиново например, ромските деца живеят и учат в сегрегиран, среден по големина градски квартал и в един голям селски квартал съответно, където качеството на образованието е много ниско. В Шекер махала макар и момчетата обикновено да завършват осми клас, истинско предизвикателство е да намерите млади хора на възраст 18-24 години, които да говорят български свободно. По-старите хора посочват, че образованието, което получават децата от квартала, не е с добро качество. Но не са склонни да направят нищо по въпроса. Всички млади мъже от общността, които участваха в ДФГ, казват, че имат проблеми с писането и четенето. Участниците

в ДФГ във Веселиново признават, че макар и да имат свидетелства от училище, те са практически неграмотни, и че дори завършилите шести до осми клас имат трудности в четенето. Такива оплаквания се чуват и във Веселиново. Някои от тях са цитирани по-долу:

- „Учихме до пети, шести или осми клас. Аз учих до седми клас, но нищо не знам. Учителите не ни учеха. Никой от хората на моята възраст не знае да пише и чете.”
- Момче на възраст 18-24 г.
- „Моите деца не могат да четат. Ходиха на училище напразно. Учителката гледа само да си получи заплатата, а какво става с малкото циганче не я е грижа. Моят е в седми клас. Дайте му да чете нещо и ще видите колко знае и колко добре са го учили.” - Мъж на възраст 40-60 г.
- „Децата ходят на училище, но няма кой да ги учи. Не е както беше по-рано. Тогавашните като изпуснехме училище, идваше полицаят в къщи и ни натупваше ...и на следващата сутрин – отиваш на училище, разбира се ... А сега – изпращаш детето, а няма кой да го учи. Моят е в 8-ми клас, а не знае как да работи с компютър.” – Мъж на възраст 40-60 г.

72. Занижената възискателност в училищата (напр. посещаемостта изглежда не е задължителна) се отразява на образователните постижения на ромските ученици. В „Христо Ботев“ например, учениците могат да отсъстват от училище със седмици без да бъдат наказани от учителите; и отсъствието им често не се отбелязва в дневниците. Седмичната програма на ромските момичета от квартал „Христо Ботев“ показва, че на учениците се разрешава да закъсняват за училище. Времето на тяхното пристигане зависи от това кога са се събудили, което не става непременно преди началото на първия час. Едно 14-годишно момиче призна, че обикновено става между 10 и 11 часа преди обяд, а часовете в училище започват в 8 часа сутринта, но всеки ходи на училище след като се събуди. В ДФГ стана ясно от изказванията на подрастващите респонденти, че не предвиждат никакво време за учене извън часовете в училище. В Шекер махала учениците често отсъстват и в прогимназиалния курс. Освен това, участници в проучването, които са част от програми за социално подпомагане, обвързани с посещението на училище, признаха, че децата им често отсъстват от клас.

73. Много ромски деца са в училище по-скоро с неакадемични мотиви, отколкото поради желанието да получат образование, което насърчава нездравите стимули и допълнително отслабва образователната система. Записването на ученици заради (i) социалната помощ, обвързана с посещението на училище; (ii) изискването за завършено най-малко основно образование (осми клас) за получаване на шофьорска книжка; и (iii) програмите за предоставяне на храна в училищата, не води до успехи в

обучението. Постиженията се влошават още повече, тъй като учениците не си учат уроците и не присъстват в часовете. ДФГ разкриват, че от децата не се изисква непременно да присъстват във всички часове, за да се възползват от програмата за социална помощ или програмата за предоставяне на храна, тъй като училищните бюджети са обвързани с броя на записаните ученици. При това положение училищата са силно заинтересовани да запазят броя записани на книга, независимо от това дали присъстват в час или дали се представят добре.²⁷ При тези обстоятелства за родителите е по-лесно да помолят учителите да не отбелязват отсъствията на децата им, за да отговорят на изискването за допустимост на програмите за социална помощ. Това съвпадение на интересите на учителите и родителите изглежда допринася за по-нататъшната ерозия на образователната система. Следните цитати от ДФГ във Веселиново илюстрират посочените по-горе проблеми:

- „Хубавото е, че дават обяд в училището. Дават ни кебап и пюре. Доволни сме. В къщи няма такива работи. И каквото ни дадат, картофено пюре или друго, ние го изядем. Топим си и хляба в саса. И за това благодарим.“ - Момче на възраст 14-16 г.
- „Те ходят на училище почти само за закуската. Дават им закуска там; децата я изядат и се прибират в къщи.“ – Мъж на възраст 18-24 г.
- „Всички ходят, защото ако не ходят, ще спрат социалните помощи. Може да пропуснат два-три дни, но после пак отиват.“ – Мъж на възраст 40-60 г.

4.1.2 Способност да се правят стратегически житейски избори в областта на образованието

74. За редица ромски младежи способността да вземат решения по отношение на образованието се предава от родителите им, но икономическите условия силно ограничават техния избор. В случаите когато родителите не настояват техните деца да посещават училище, ромските младежи са склонни да напуснат училище или да продължат учението си по собствена воля. Специално в случаите, когато млади ромски мъже напускат училище, ролята на родителите изглежда е повече непряка отколкото пряка, и в голяма степен е свързана с тяхното икономическо положение и образователно ниво. В много случаи когато родителите не са ангажирани с образованието на децата си, децата сами вземат решение да напуснат училище, без при това да срещнат особена съпротива от родителите си. Една трета от мъжете респонденти от „Христо Ботев“ на възраст между 40 и 60 години посочват, че те

²⁷ Повечето училища в България се финансират от общините. Общините получават субсидии от държавния бюджет и прехвърлят средствата на училищата на базата на формула за финансиране, в която най-малко 80 процента се базират на броя записани ученици.

самите са неграмотни и не се занимават с образованието на децата си. Във Веселиново редица деца изглежда вземат решение в съответствие с материалното положение на семействата си, както и със социалните норми, които доминират в тяхната общност. Родителите, както личи, не задължават децата си да стоят в училище, нито могат да им помогнат в ученето. Един мъж респондент от ДФГ във Веселиново (групата на възраст 14-16 г.) отбеляза:

- *„По принцип родителите казват на момичетата: ‘Ако искаш да учиш по-нататък, не мога да те спра. Но ще ходиш пеша; нямам пари да ти давам’. И момичето взема решение и казва: ‘Добре татко, ако нямаме пари, няма да ходя’”.*

Момчетата и момичетата от Веселиново в основното училище не показват желание да продължат учението след 8-ми клас *„защото училището е досадно”* или *„защото ги мързи”* или *„трябва да се оженят.”* Липсата на настойчивост от страна на родителите да задържат децата си в училище е илюстрирана в долните цитати от ДФГ:

- *„Сами решаваме да спрем да ходим на училище. Като искаш да учиш, трябва да имаш пари. Като те приемат в Ямбол (в средно училище, след осми клас) ти трябва поне 3-4 лв. всеки ден. Могат ли нашите да ми дават по 3-4 лв. на ден? Нямаме днес пари да купим хляб ...а аз искам 3 лв. Всеки ден. ... нямат пари да ме издържат. Гледаш и виждаш, че няма пари. И спираш. Никой родител не е спрял детето си от учене. Защо да не иска детето му да се изучи, да стане важен човек! - Момче от Веселиново на възраст 14-16 г.*
- *„Аз ще избира да си остана в къщи вместо да ходя на училище. Там е голяма скука. В къщи не е скучно; скачаме на въже по цял ден...” - Момиче от Веселиново на възраст 14-16 г.*
- *„Аз ходих на училище само в първи клас защото трябваше да ходя на работа. Иначе родителите ми си стояха в къщи и нямаше какво да ядем.” - Момче от Веселиново на възраст 14-16 г.*
- *„Ромите Решетари спират децата си от училище в много ранна възраст, тъй като родителите са безработни и децата трябва да работят, за да помагат на родителите си!” - Момиче от Решетарите на възраст 14-16 г. Бяла Слатина*
- *„Децата трябва да учат и не трябва да бъдат принуждавани да ходят на работа. Но когато нямаш пари и когато децата искат нещо, аз им казвам ‘Елате с мен на полето да изкараме малко пари’.” - Жена от Веселиново на възраст 18-24 г.*

75. В традиционните ромски общности родителите често отнемат на дъщерите правото на избор да продължат образованието си когато стигнат до пубертета.

Значението, което се отдава на девствеността е ключов фактор, засягащ способността на ромските жени да вземат решения, свързани с образованието. Поради високата стойност, която се придава на девствеността на булката в момента на женитба в традиционните ромски общности (напр. Шекер махала, части от „Христо Ботев“, Решетарите в Бяла Слатина) се смята, че момичето е загубило честта си, ако е имало сексуални отношения преди женитбата, или ако е била сексуално насилена от мъж. Поради това много родители не разрешават на подрастващите си дъщери (на възраст около 13-14 г.) да ходят на училище, защото се страхуват, че техните момичета ще бъдат в контакт с момчета или по пътя до училище, или в града. Гимназията във Веселиново не е в квартала. Поради тази отдалеченост родителите не насърчават дъщерите си да ходят на училище след завършване на основно образование. Следните цитати от ДФГ с момичета на възраст 14-16 години във Веселиново показват как девствеността като ценност се отразява на избора на ромските момичета по отношение на образованието и женитбата:

- *„Някои родители не дават на момичетата да ходят на училище в града, защото момчетата ще флиртуват с тях в рейса. Тя може да започне да се среща с някое момче и може да решат, че искат да са заедно. Родителите пазят дъщерите си от момчетата, защото тук девствеността е важно нещо. Ромите търсят момичета, които са девствени, ние твърдо се придържаме към това. Момичето трябва да е девствено. Затова родителите не позволяват на момичетата да ходят в Ямбол. Страхуват се, че нещо може да им се случи по пътя.“*
- *„Момичетата, които вече не ходят на училище – не ходят защото са омъжени.“*

76. Способността на девойката да приоритизира ученето пред домакинската работа е възможна само когато в домакинството по-малко разчитат не нейната помощ за домашните задължения. В четирите общности времето, което момичетата се изисква да посветят на домакинските задължения, е обратно пропорционално на техните учебни резултати. В Бяла Слатина, където от повечето ученички от Калайджиите не се изисква да се занимават с домакински задължения ако ходят на училище, момичетата завършват гимназия и много от тях продължават в университета. Момичетата от Калайджиите на възраст 14-16 години прекарват в учене средно между 2.5 и 3 часа на ден повече отколкото момичетата от Решетарите на същата възраст. Същевременно момичетата Решетари, които все още ходят на училище, всеки ден прекарват часове в грижи за по-малките си братя и сестри, братовчеди, племенници и съседски деца. Те се хвалят и с това, че могат да готвят и са овладели почти всички умения по поддържане на дома. Повечето от тях не продължават ученето след осми клас. В Шекер махала и Веселиново, където повечето ромски момичета не завършват осми клас, младите жени (на възраст 18-24 г.) прекарват около седем часа на ден в домакинска работа. В „Христо Ботев“, където около половината от ромските жени завършват гимназия, от

младите жени се очаква да вършат домакинската работа, независимо от това, че са записани на училище, макар и не толкова много като в Шекер махала или Веселиново.

77. **Страхът от етнически мотивирано насилие се явява допълнителен фактор, който води до ранното отпадане на ромските момичета и момчета.** Подобна загриженост беше споделена особено в градските райони (т.е. „Христо Ботев” и Шекер Махала), където родители заявиха, че ще бъде по-лесно за децата от ромски произход да завършат училище, ако те не са изложени на расова омраза и дискриминация.

4.1.3 Двигатели на промяната

78. **Идеите на някои млади ромски жени относно ролите на мъжете и жените, особено що се отнася до образованието, започват да съвпадат с тези в по-голямата част от обществото.** Такава констатация е направена относно младите жени от под-групата на Калайджиите в Бяла Слатина и в под-групата на Джоревци в „Христо Ботев“. Някои млади жени се стремят да завършат университет и да правят професионална кариера. Ако те следват целите си, това означава да се отдалечат от традиционната роля на жените, или поне да я разширят. Те признават правото си на развитие на професионална кариера и забавят женитбата си, за да завършат висше образование и намерят подходяща работа. В Бяла Слатина повечето жени от Калайджиите (от възрастовата група 18-24 години) продължават образованието си в университета и говорят за професионалните си цели да станат учителки, лекарки, юристки. Повечето жени от Решетарите от същата възрастова група са вече омъжени и гледат децата си без да проявяват какъвто и да било интерес към образованието или професионалното развитие. В „Христо Ботев“ студентките са по-отворени за равнопоставеност между мъжете и жените по отношение на уменията и отговорностите, докато останалите участнички (на възраст 18-24 г.) твърдо вярват в превъзходството на мъжете.

79. **Тези ромски момичета, които поставят образованието по-високо като приоритет от пълното спазване на традиционните роли на двата пола, като цяло водят по-малко отговарящ на традициите и по-неконвенционален начин на живот.** В Бяла Слатина много млади жени от Калайджиите на възраст 18-24 години се движат свободно из ромския квартал и навън от него, четат, използват интернет, слушат естрадна музика, следят младежките субкултури, срещат се в парка и в сладкарниците в центъра на града, спортуват. Между тези жени и по-традиционалистки настроените има рязък контраст. В Бяла Слатина повечето от по-традиционалистки настроените жени от Решетарите на същата възраст обикновено вече са омъжени и времето им е заето с грижи за семейството и домакинството. Жените Решетари, които участваха в ДФГ обикновено се забавляват или в къщи или точно отпред пред къщата. Те никога не напускат квартала без придружител. В свободното си време те се забавляват като гледат турски сериали заедно със свекървите си. Комуникацията им с приятели и

роднини е ограничена и се напътства от свекървата и свекъра. В „Христо Ботев“ ако млада ромска жена излезе от къщи непридружавана, съседите я гледат с презрение. Съседите, според участниците в ДФГ, разнасят клюки за всеки, който си позволи такива волности, обаче малкото жени с висше образование са решени да водят своя начин на живот - те са готови и за варианта да напуснат квартала и прекарат остатъка от живота си извън ромската общност.

80. Ромските жени, участвали в настоящото проучване, които следват висше образование, имат следните общи характеристики: (i) имат родители, които твърдо подкрепят тяхното образование; (ii) учили са в интегрирани училища; и (iii) говорят български език в къщи. В следващите параграфи тези аспекти ще бъдат разгледани по-подробно.

81. Най-важната характеристика, наблюдавана сред по-самоуверените ромски жени, е ангажираността на техните родители с подкрепата за образованието им. В „Христо Ботев“ три жени на възраст 18-24 от ДФГ, които или следват, или вече са завършили университет, са завършили основното и средното си образование извън пределите на квартала. Останалите участнички в ДФГ са учили или учат в техните квартали. Според завършилите университет жени, техните родители са ги изпратили в интегрирани училища извън квартала, за да учат с етнически български деца, където качеството на образованието е по-високо. Без това решение от страна на родителите им тези жени не биха имали възможност да посещават училища, които са ги подготвили да продължат в институтите за висше образование. В Бяла Слатина родителите на момичетата от Калайджиите също са били решени да подкрепят и инвестират в образованието на дъщерите си и много от тях дори работят в чужбина, за да финансират университетското образование на дъщерите си. Тези родители не настояват дъщерите им да участват в домакинските работи и са емоционално готови да ги изпратят в големите градове да следват в университет.

82. Интегрираните училища, които изглежда дават по-високо качествено образование, подготвят ромските момичета за постигане на по-високо образователно ниво. Освен това, общуването със съученици от неромски произход дава възможност на ромските момичета да се докоснат до алтернативни ценности и начин на живот, което оказва позитивно влияние върху техните нагласи към образованието и професионалната кариера. Освен родителска подкрепа, ромските момичета намират образованието извън ромските квартали за много по-качествено и с по-строги изисквания. Повечето ученици от „Христо Ботев“, които учат в интегрирани училища извън квартала, прекарват най-малко по два часа на ден в подготовка на уроците си, имат стремежи да завършат и висше образование, и планират да си намерят работа. При участниците в ДФГ на възраст 18-24 години, посещаващи интегрирани училища, училищата обикновено са извън ромския квартал.. Всички

участници в ДФГ от „Христо Ботев“, които са продължили образованието си в университет, са завършили интегрирани училища. В Бяла Слатина момичетата и от Калайджиите, и от Решетарите не са учили в интегрирани начални училища, но учат в интегрирани средни училища. Момичетата Решетари, които живеят в покрайнините на квартала и са далеко от средните училища, са склонни да приключват образованието си в осми клас. Проучването констатира, че засиленият допир на ромските момичета до алтернативни ценности, начин на живот и култури (чрез общуването с ученици от други етноси в интегрираните училища) има положително въздействие върху техните нагласи относно образованието, кариерата и социалните роли на половете. Но както показва случаят с момичетата Решетари, често други фактори възпрепятстват образованието им и предопределят перспективите по отношение на способността им да правят житейски избори, което им пречи да достигнат до гимназиалната степен на обучение.

- 83. Владеенето на български език дава голям тласък на стремежите към по-високо образование и учебни резултати.** Резултатите в образованието са обикновено по-ниски при ромите, за които българският език не е говорим в ежедневието. Настоящото проучване установи, че има голяма група млади роми в сегрегирани ромски квартали, като Веселиново и Шекер махала, които не говорят български и са изправени пред допълнителни предизвикателства в обучението и общуването с българи от други етнически групи. При ограничения допир с български език в предучилищната степен,²⁸ те са изправени пред огромни трудности да разбират уроците и да вървят в крак с учебната програма когато преминат в началното училище. За тези ученици (както и за техните родители) е трудно да се възползват истински от образованието, тъй като не могат да се справят с материала задоволително. За разлика от тях, при ромите участници в проучването в Бяла Слатина и „Христо Ботев“, които говорят свободно български език (а за голяма част от тях той е майчиният език, на

²⁸ Посещаемостта на предучилищните групи е ниска сред ромските деца. Предучилищното образование би могло да ги подготви по-добре за началното училище и да увеличи успеваемостта, но високите разходи и предпочитанията за дълъг период на отглеждане в къщи обезкуражават ромските родители да изпращат децата си на предучилищни групи. Според де Лаат и Данчев (2012) ромските деца, записани в предучилищни групи, е вероятно да имат по-високи умения в българския език от другите деца на същата възраст в същия квартал, незаписани в предучилищни групи. Нещо повече, ромските деца, които посещават детски градини имат значително по-високи оценки в училище в сравнение с тези, които не са посещавали детски градини.²⁸ Процентът ромски деца в България, записани в предучилищните групи, е много нисък (38 процента за момичетата и 42 процента за момчетата), в сравнение с този за цялото население (75 процента)²⁸, макар че поне две години от предучилищното образование е задължително в България. Де Лаат и Данчев (2012) обясняват, че това се дължи главно на (i) високите разходи, които семействата правят във връзка със записването в предучилищни групи (40 процента)—което достига до 40 евро на месец средно, (ii) предпочитанието за домашно отглеждане на децата (29 процента), и (iii) вижданията на ромските родители, които смятат, че децата им са твърде малки за предучилищно образование (29 процента). Като начин да наложи предучилищното образование правителството създаде нормативни разпоредби за глобяване на родителите, ако децата им не са записани за задължителното пред-училищно образование, но законът не се изпълнява, тъй като не са уточнени механизмите за събиране на глобите.

който се говори в семейството), езикът не е пречка за образованието или взаимодействието с българите от неромски произход.

- 84. В обобщение, в по-консервативните и по-бедни общности натискът на социалните норми е по-голям.** Ето защо момчетата и младите мъже лесно биват тласкани към изпълнението на ролята на лица, осигуряващи прехраната на семейството, вместо да посещават редовно училищните занятия. В същото време, за момичетата е почти невъзможно да продължат образованието си след достигане на пубертета, тъй като страхът от загуба на девствеността ги ограничава в пределите на дома. Ниското качество на обучението, местоположението на училищата извън ромските квартали и финансовите предизвикателства правят образователната система непривлекателна в очите на много ромски деца и техните семейства. Нещо повече, несвързани с обучението мотиви (напр. безплатна храна, социална помощ обвързана с посещаване на училище и пр.) насърчават ромите да записват децата си на училище, но това обслужва по един нездрав начин училищните власти, чието финансиране от държавата е пропорционално на записаните ученици, а не зависи от резултатите в обучението. От друга страна, по-либералните, живеещи в градовете и стратегически мислещи родители насърчават децата си да посещават класовете дори и когато училището е извън границите на квартала. Ромските деца, които учат в интегрирани училища, изглежда се справят добре. Това е особено важно за ромските момичета и млади жени, които избират да следват висше образование; да приемат официалния език, идеи, ценности и начин на живот (който често противоречи на традиционните джандър и социални норми); и се стремят към професионална кариера в общото българско общество. Стратегическият избор за образование като че ли е най-ползотворен за тези млади жени, които могат да бъдат включени в обществото наравно с другите български граждани.

4.2. Женитба и бременност

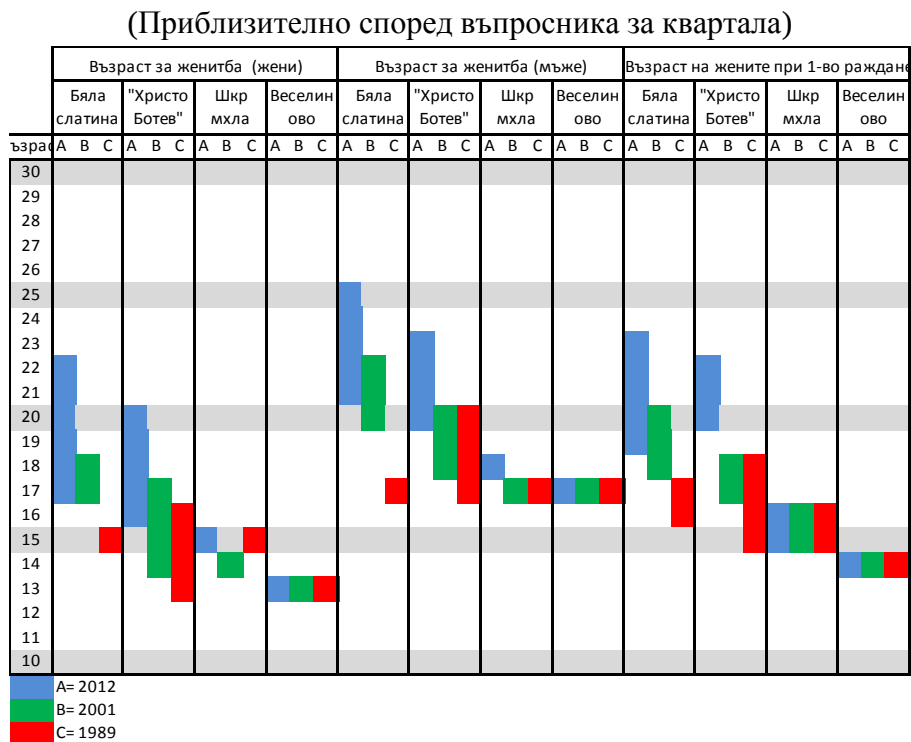
4.2.1 Социални норми и способност за стратегически избор по отношение на женитбата и бременността

- 85. Макар че възрастта, на която ромските момичета се женят и раждат като цяло се повишава, това е по-малко изявена тенденция в традиционалистките общности, където жените са под натиск да се женят много млади (вж. Фигура 4.3 по-долу).** Младите жени от Калайджиите гледат на ранната женитба с неодобрение. За тях тя е пречка за личностно развитие. Младите жени от Решетарите възприемат ранната женитба като доказателство за тяхната зрялост, моралност и красота, както и като белег за спазване на техните традиции и ценности, съхранени в общността., . В Шекер махала на неомъжените момичета на възраст 14-15 години се гледа с неодобрение от общността и може да не ги потърсят вече за женитба. Има и тенденция младите

момичета да се женят по-рано, преди момчетата да са мигрирали извън квартала да търсят работа. Следните цитати от Веселиново и Шекер махала илюстрират чувствата на жените, които са принуждавани да се женят и раждат в колкото може по-ранна възраст:

- *„На 20 години кой ще те хареса?! Като навършиш 20 и ти се казва, че си остаряла. Докато навършиш 20 трябва да си родила децата си. Ако не се ожениш на 18-19, това значи, че не си порядъчна. Хората казват ‘Ако беше добра, щеше да е оженена, нямаше да стои при майка си’. Момчетата казват така, и момичетата също казват така. Когато си на 18-19, вече имаш поне 2 деца.”* - Веселиново, жена на възраст 18-24 г.
- *„Момичетата се женят на 15-16 години. Едно момиче като навърши 18, тя вече е стара. Момчетата вече не я искат. Те искат „агънце“! Като станат на 17-18 години, момичетата вече имат по 2 деца. Ако се е оженила на 13, може да се обзаложите, че на 14 вече има дете. Сега се женят по-млади.”* - Шекер махала, мъж на възраст 18-24 г.
- *„Момичето трябва да роди преди да навърши 15. Иначе свекърва ѝ ще каже, че е ялова и ще се опитат да намерят друга булка.”* - Веселиново, жена на възраст 18-24 г.

Фигура 4.3: Тенденции във възрастта за женитба и бременност в четирите квартала

Източник: Въпросници за кварталите

Колонките показват диапазона на възрастта, посочена от респондентите, поради отсъствие на по-точни данни.

86. **Както показва анализът в предходната глава, липсата на финансови средства при ромските семейства променя сватбените ритуали, церемонии и традиции.** Традиционните ритуали и обичаи във връзка със сватбата (напр. уговорените от родителите женитби на младите хора) стават все по-рядко. Липсата на средства означава намаляване на пищността и церемониалността. В по-привързаните към традициите общности като тази във Веселиново, обичаят „купуване на булката“ (т.е. плащане на зестра за девствеността на булката) все още се практикува, но родителите вече не са в състояние вече да плащат изискваната зестра (*бабахак*) и се договарят за по-ниска сума. В една от ДФГ във Веселиново с мъже на възраст 18-24 години участниците съобщават, че през последните три години са били отлагани сватби поради липса на пари. Всичко това означава, че изглежда ерозира значението на сватбата като традиционен знак за статут и може би това обяснява отчасти постепенното увеличаване сред младите хора на случаите на съжителство на съпружески начала без формален брак.
87. **Ромите посочват тази разрастваща се тенденция на заместване сред младите ромски двойки на официалния брак с неоформено формално съжителство на съпружески начала като една от най-видимите промени в общността.** Преди почти

едно поколение буквално всички роми са встъпвали официално в брак преди да заживеят заедно и това е бил единственият социално приемлив начин да бъдат заедно като двойка. Днес формалният брак е на път да се превърне в изключение. Основният фактор за тази промяна не се корени в социалните норми, а по-скоро в (административните) разходи, свързани с формалното бракосъчетание, в комбинация със стимулите – под формата на по-големи социални помощи, които неомъжените жени и майки получават²⁹. Цитатите по-долу отДФГ в Бяла Слатина и Веселиново обясняват стимулите за избора на неформалното съжителство пред формалния брак:

- „Младите предпочитат да живеят на съпружески начала без официален брак. Така, като се роди дете, майката получава по-големи детски надбавки, а когато детето тръгне на ясли или детска градина плащаш половината от таксата ... Не, тук никой не проверява дали майката и бащата живеят заедно, просто получаваш надбавките след като попълниш формуляра ... Освен това, мисля, че по-рано е било задължително да се женят, а сега не е.”- Бяла Слатина, мъж на възраст 18-24 г.
- „Ние всички сме женени, но без брак, просто така, на приятелски начала. А старите – те всички са с брак. Сега да се сключи брак струва повече от 150 лв.(около 100 щ.д.). От къде да вземем тези пари, за да сключим брак? Ние нямаме и стотинка, как да мислим за сватба. По времето на Тодор Живков хората имаха пари, имаха работа; работеха кооперациите. А сега – истинска немотия. Нямам идея как да я опиша. Никой в квартала не живее по-добре. Ние всички се познаваме, всички сме на еднакво дередже.”- Веселиново, мъж на възраст 18-24 г.
- „Само старите са женени. Те са женени защото по-рано пари са се давали на тези, които са се женели, това съм чувала. А ако сте взели заем от банка, той се опрощавал когато се роди третото дете. Те затова са се женили. А ние нямаме нищо. Граждански брак? Той струва пари.” - Веселиново, жена на възраст 18-24 г.

88. Промените в брачните практики са повлияли социалните норми за степента на обвързаност при партньорските връзки. Изглежда промените в брачните практики произтичат по-скоро от стратегически съображения за спестяване на и без това ограничените средства. Тъй като двойките вече не се женят формално, разделянето им е по-лесно, тъй като вече не се изисква формален развод. В резултат на това разделите стават нещо обичайно и „серийната моногамия“ все повече се практикува. Това изглежда е прието в различна степен в четирите ромски общности. В по-интегрираните общности от Бяла Слатина и „Христо Ботев“ нестабилните връзки (т.е. бракове) се

²⁹ Младите роми като цяло потвърждават икономическите мотиви за избора съжителство на семейни начала вместо официален брак, които важат не само за ромите, а за българското население като цяло. Възрастните хора в общностите сочат че ромските двойки обикновено започват да съжителстват в много млада възраст, когато те не могат законно да се оженят. И когато достигнат законната възраст за сключване на брак, много двойки вече са разделени.

обсъждат от всички възрастови групи. В Шекер махала респондентите споделят мнението, че сега е по-лесно за младите да се разделят. Във Веселиново въпросът за промяната в продължителността на връзките не е поставен изрично в ДФГ с мъже, но те съобщават, че разделянето на партньорите и последващи „женитби“ стават нещо обичайно. Жените, особено по-старите, вярват, че семействата са относително по-нестабилни от преди, както се вижда от цитатите от ДФГ във Веселиново и Шекер махала, дадени по-долу:

- *„Не сме женени, така че мога да си взема децата и да си тръгна. Така мога да си намеря друг мъж. Как да се разведе, за това трябва пари!“* - Веселиново, жена на възраст 18-24 г.
- *„Ако младите не се разбират, те се разделят. Затова не се женят. Ако са женени ще е по-трудно да се разделят. Тя ще трябва да се разведе с него и тогава да сключи граждански брак с другия. Има и хора, които се женят. Сключват граждански брак и по-късно тя го съди за детска издръжка. Затова повечето хора не сключват граждански брак.“* - Веселиново, жена на възраст 18-24 г.
- *„Тук ние всички сме женени. В младежките ни години всички се женехме. Сега не се женят. Той може да я забремени и след това да я напусне и „Довиждане България“. Това е краят. Сега младите хора не си вярват един на друг. По наше време нямаше такива работи. Сега мъжете напускат момичетата с две-три деца и край.“* - Веселиново, жена на възраст 40-60 г.
- *„Не е кой знае каква голяма работа, ако няма брак, защото когато искаш да смениш съпругата си, просто я изхвърляш и си вземаш друга жена. Не се разправяш с развод.“* - Шекер махала, мъж на възраст 18-24 г.

89. В общностите, в които ролите на жените са сведени най-вече до домакинската работа, нарастването напоследък на броя на неформалните съжителства прави жените по-уязвими когато съпрузите им ги изоставят. Липсата на законово обвързващ брак е направило разделянето на двойките по-лесно, а плащането на детска издръжка - по-рядко. При ограниченията, налагани от икономически фактори, за много ромски мъже (или техните родители) става все по-трудно да осигуряват семействата си. Нарастващото напрежение в семействата и липсата на стимули за съхраняването им правят вероятността от раздяла все по-голяма. Общо е убеждението, че когато ромска жена бъде изоставена, тя е изложена на рисковете, свързани с трафика на хора и проституцията. Заслужава също така да се отбележи, че съгласно ромските жени, децата на двойки без брак са по-уязвими в случай на смърт на бащата, тъй като нямат право на социални помощи, свързани със смъртта на бащата.

4.2.2 Способност да се правят стратегически житейски избори по въпросите за женитбата и бременността

90. Макар социалните норми и значението, придавано на девствеността, да оказват натиск върху ромските жени да се женят в ранна възраст, те изглежда притежават способност сами да вземат решения за женитбата и броя на своите деца. Според ДФГ връзката започва когато момичето се чувства готова за интимни отношения с мъжа, което често означава женитба. Но като че ли съществува съгласие между повечето участнички в ДФГ, че мъжете и жените вземат съвместно решения за това колко деца да имат. Представителите на най-консервативните общности настояваха, че в миналото вземането на съвместни решения не е било характерно, но

Каре 4.2: Решения за бременността

„Разбира се, жената решава (колко деца да роди) Мъжът не прави нищо. Добре де, той прави нещо, но жената носи бебето в корема си и тя ходи на прегледи на гинекологическия стол, тя ще ражда, не той. Тя иска да роди дете, тя си рискува живота, след това тя кърми бебето. Затова тя трябва да реши!“ - Момиче от Решетарите на възраст 14-16 г., Бяла Слатина

”И ако тя е казала, че ще роди две деца и не иска повече деца, но пък ако и двете са момичета – ако мъжът иска момче, тя може ли да откаже?“ - Момиче от Решетарите на възраст 14-16 г., Бяла Слатина

„Добре, ако е родила две момичета, а мъжът иска момче, ще трябва да роди още едно дете.“ - Момиче от Решетарите на възраст 14-16 г., Бяла Слатина

„Не трябва ли тя да реши?“ - Момиче от Решетарите на възраст 14-16 г., Бяла Слатина

„Да, но различно е и тук мъжът може да наложи послушание. Ако не иска да го слуша, той може да я изхвърли.“ - Момиче от Решетарите на възраст 14-16 г., Бяла Слатина

„Те двамата решават за броя на децата. Мъжът слуша какво има да му каже жената и двамата вземат решение“ - Жена от „Христо Ботев“ на възраст 40-60 г.

„Добре, ние може да си говорим и обсъждаме, но в крайна сметка мъжът взема решението. Например, ако съм бременна и той иска да направя аборт, аз ще отида и ще го направя. Той казва, "Върви," а аз може да не искам, но пак ще отида. Когато той не иска детето, ти какво можеш да направиш, не може да се карате и биете за това.“ - Жена на възраст 18-24 г., Веселиново

че този факт се променя. В Каре 4.2 са показани някои от мненията по този въпрос.

91. Изборът на метод за контрол на раждаемостта е тясно свързан със способността на ромските жени да вземат стратегически решения, а тя води началото си от нормите и традициите в общността. Ромските жени имат възможност да изберат вътрематочна спирала (ВМС) за контрол на раждаемостта. Честотата на този избор се различава силно в различните общности. Около 50 процента от младите жени от

„Христо Ботев“ избират този вариант, докато във Веселиново и Бяла Слатина те са само 10 процента, а в Шекер махала – едва 5 процента. Според ДФГ съпротивата срещу използването на спирала е свързана със (i) силни опасения, че спиралата може да увреди фертилността на жените, (ii) опасения, че тя може да доведе до сексуално разпуснатост в поведението на жените, (iii) желанието на мъжете да демонстрират сексуална потентност чрез бременността, и (iv) липсата на информация в общностите за (наличието) на този метод за контрацепция. Макар че възможността жените да вземат решения какъв брой деца да имат изглежда нараства, доминиращите социални норми за мъжествеността (т.е. за мъжката сексуална потентност), правят абортите най-често прилаганият метод за контрол на раждаемостта в четирите изследвани ромски общности. Цитатите от ДФГ с жени на възраст 18-24 години във Веселиново показват доколко те упражняват способността си за избор:

- *„Тези жени, които не искат да имат повече деца, отиват, слагат си спирала и вече не ги е страх. Но повечето не правят това. Не използват такива неща. Хората дойдоха тук да ни раздадат безплатни спирали, а ние ги изхвърляме и не използваме такива неща.“*
- *„Като не искам повече деца и искам да се предпазя, вземам хапчета. Какво друго мога да направя.“*
- *„Хора дойдоха тук и питат ‘Искате ли спирали?’. Аз искам защото не искам деца“*

4.2.3 Двигатели на промяната

92. Момичетата, които се стремят да завършат висше образование, са склонни да имат повече контрол върху стратегическия си житейски избор по въпроса на възрастта за женитбата или съжителството на семейни начала и първата бременност. В Бяла Слатина 18-24 годишните жени от Калайджиите пресмятат, че ромките от тяхната общност раждат първото си дете на възраст между 18 и 22 години; онези обаче, които продължават образованието си в университет, раждат първото си дете на възраст между 23 и 27 години. Това рязко контрастира с опита на ромските жени от Шекер махала и Веселиново, където повечето се женят на около 15 годишна възраст.

93. Забавените женитби и бременност се свързват с промените в нормите и ценностите за взаимоотношенията между младите момичета и момчета. По-високата възраст, на която се създава първото семейство, води до по-толерантно отношение към предбрачните връзки. Ценността на девствеността става относително по-гъвкава за момичетата с висше образование в „Христо Ботев“ и за групата на помладите Калайджии от Бяла Слатина, като жените стават все по-отворени за неформални връзки между мъжете и жените, както личи от долните цитати:

- „Не е както беше преди – по-рано, ако преспиш с момче, се предполагаше да се ожениш веднага. Вече не е така.” - Жена от „Христо Ботев“ на възраст 18-24 г.
- „Мама направила така – излязла с баща ми като била на 16 и веднага се оженили. Родила ме на 17 и иска аз да избегна това, иска да ме защити. Исква друго бъдеще за мен. Аз тази година завършвам гимназия, ще взема шофьорска книжка, ще кандидатствам в университет. Искам да завърша висше образование. Не искам да се ожения преди да съм завършила и да почна работа, но това не значи, че няма да излизам никога с момче.” - Жена от „Христо Ботев“ на възраст 18-24 г.
- „Девствеността е още важна предпоставка за добра женитба, но не и както беше по-рано. Сега никой не очаква майката и свекървата да танцуват с „честта“ на сватбата, но е по-добре, ако можеш да покажеш на родителите, че момичето е било девствено когато е спало с него за първи път – за тяхно успокоение.”- Жена от „Христо Ботев“ на възраст 18-24 г.
- „Сега жените се женят след като завършат средно образование, а много чакат и до след 20-22 години, особено, ако учат в университет. Девствеността вече не е така важна за момичетата или за момчетата. За по-старите хора може още да има значение. Баба ми винаги казва, че ще ми счупи краката, ако чуе хората да разправят разни неща за мен ... Родителите ми говорят много за това, особено сега около абитуриентските балове... Днес свекървите рядко танцуват с ноциницата или чаршафа с кръвта на девственицата – така е било само при родителите ми.”- Момиче от Калайджиите на възраст 14-16 г., Бяла Слатина
- „Аз съм на 16 и никога не съм имал сериозна приятелка. Понякога излизам с момиче на разходка до сладкарницата, танцуваме на купони, но това не е сериозна връзка. Това важи за всички нас тук. Искаме да завършим образованието си и след това можем да правим друго.”- Момче от Калайджиите на възраст 14-16 г., Бяла Слатина
- „Понякога момчетата и момичетата се влюбват и започват да правят секс. Но това не значи, че трябва да се оженят. Някои го правят и отпадат от училище и продължават да учат чак като се оженят, но повечето не се женят. Ако любовта е силна ще се оженят като завършат средно образование. В други случаи се разделят, но хората започват да говорят за момичетата зад гърба им, затова повечето момичета много внимават какво правят.” - Момиче от Калайджиите на възраст 14-16 г., Бяла Слатина
- „За нас, момичетата от Калайджиите, нещата са се променили. При възрастните, ако е имало сексуална връзка е трябвало да се оженят веднага. Възрастните още се придържат към това виждане, но при младите хора не е така.”- Момиче от Калайджиите на възраст 14-16 г., Бяла Слатина

94. **В обобщение може да се каже, че социалните норми за женитбата и бременността се променят, макар и в различна степен в различните общности.** Младите роми се опитват да се справят с тежката икономическа среда като избират да съжителстват на съпружески начала (да се женят неформално) вместо да се женят формално с партньорите си. Това им спестява административните такси и не прекратява отпусканите от държавата социални помощи за самотни майки. То им спестява и разходите по сватбата – за празненство и зестра. Това от своя страна се отразява на социалните норми във връзка с ангажимента към връзката и изправя жените пред риск да бъдат изоставени от мъжете им. Социалните норми, свързани с девствеността при женитбата, възрастта за женене и първа бременност също са засегнати когато младите жени продължават образованието си и се стремят към самостоятелна кариера. Способността за стратегически избор, постигната чрез образованието, но и благодарение на отслабването на консервативните социални норми и джендър роли, дават на жените повече власт да вземат решения от сорта на това колко деца да имат и какви стратегии за контрол на ражданията да прилагат.

4.3. Заетост

4.3.1 Социални норми, свързани със заетостта

95. **Процентът на заетост на ромските мъже и жени в миналото е бил висок.** Ромите са били почти сто процента заети в четирите общности преди 1989 г., според качественото изследване по време на проучването. Голям дял от тях са работили в стоманодобивни, текстилни и хранително-преработвателни фабрики, както и в селскостопанските кооперативи по време на комунистическия режим. Както показва Глава 1 (Фигури 1.4-1.7) обаче, ромите са били сред най-тежко засегнатите групи от прехода в икономиката и са претърпели драстичен спад в процента на заетост. В четирите квартала хората споделят изключителните трудности, които преживяват сега в намирането на работа, и твърдят, че само около половината ромски мъже имат работа в „Христо Ботев“ и Шекер махала. Във Веселиново са заети само около 10 процента, които могат да намерят повече работа през лятото.³⁰ Това означава, че в проучваните райони процентът на заетост сред ромските мъже е по-висок в градските и по-нисък в селските райони, в сравнение със средния процент на заети роми в национален план, който е 41 процента (Фигура 1.4).

96. **Въпреки трудностите, ромските жени от „Христо Ботев“ и Бяла Слатина участват в пазара на труда, докато в Шекер махала и Веселиново тяхното участие е рядко.** Жените от „Христо Ботев“ и Бяла Слатина изглежда нямат възражения срещу това да работят извън квартала, важното е работата да изплаща транспортните

³⁰ Участниците в проучването на можаха да дадат някакъв приблизителен разчет за процента на заети в Бяла Слатина.

разходи, а жените от Бяла Слатина дори обмислят вариант сами да мигрират в чужбина. В Шекер махала жените предпочитат да работят само в квартала. Макар че жените във Веселиново рядко работят, интерес представлява фактът, че те са отворени за работа извън квартала и печелят (200 лв. на месец) повече от мъжете (около 80-90 лв. на месец) когато работят, според данните от качественото проучване.

97. Нормата за „мъжете като осигуряващи препитанието“ вече не може да вирее в средата на трайна бедност и безработица, като ромските жени все по-често започват да допринасят за семейния доход със своята работа. Това изменя и съответните социални роли на мъжете и жените, макар и не без психологическа цена за мъжете, които са изглежда по-силно засегнати от жените. Това се дължи на факта, че традиционните ценности все още се използват като отправна точка при стратегическите житейски решения на хората. Във всички изследвани общности жените съобщават, че са готови да приемат каквато и да било работа, до която се доберат, и която покрива транспортните им разходи. Независимо от това, в по-традиционните общности (т.е. Шекер махала и Веселиново) мъжете са тези, които имат думата дали жената да работи или не. Те обикновено предпочитат жените им да не работят извън квартала или след залез слънце, тъй като се страхуват, че други мъже могат да ги доближат. Повечето жени от възрастовите групи 18-24 години и 40-60 години в някакъв момент от живота си са работили като хигиенистки (чистачки), работа, която лесно са намирали. В Бяла Слатина значителен брой от момичетата и от Решетарите (обикновено без никаква квалификация) и от Калайджиите (често със завършено средно образование) намират работа на полето по отглеждането на тютюн. Тези доходи са съществен принос за бюджета на домакинствата.

98. Работата в строителството е сред най-често предпочитаната работа от ромските мъже в четирите общности, макар че вече не се намира така лесно. Дребният бизнес (ресторанти и магазини), шофьори на такси, продавачи, автомонтьори, охранители също се смятат за добри занимания за мъжете в градските райони (т.е. „Христо Ботев“ и Шекер махала). Това са наистина най-често заеманите работни места, според Данни от регионално проучване на ромите (ЕК/ПРООН/СБ 2011), което показва, че строителството, търговията и услугите (туризъм, ресторанти, кафенета, т.н.) осигуряват около 30 процента от заетостта на ромите. Сред мъжете от Калайджиите в Бяла Слатина, където образователното ниво е по-високо отколкото в останалите проучвани квартали, административната работа и всяка професионална работа се смятат за най-добрия начин за изкарване на прехраната. Мъжете във Веселиново копнеят по работата в кооперативните стопанства по време на комунизма. Много мъже от квартала сега се събират на площада всяка сутрин да търсят възможности за дневна работа, но се колебаят да работят извън селото поради риска да не им бъде платено. Мъжете от Шекер махала и Веселиново считат, че е унижително да ровят из боклука, да събират материали за рециклиране или да чистят улиците. Докато

младите мъже (на възраст 18-24 г.) от Шекер махала се срамуват да работят с конски каруци, по-старите мъже (на възраст 40-60 г.) смятат, че това не е лоша работа. Според подрастващите (на възраст 14-16 г.), строителството, авторемонтните работи, превозът на хранителни стоки и други видове физически труд са за мъжете, докато търговията и селскостопанския труд са и за мъжете, и за жените. Те смятат, че работата в текстилно предприятие е предимно за жени, но също и за мъже.

99. За много ромски жени да си собственик на малък магазин или ресторант е идеалната работа, особено в градските райони („Христо Ботев“ и Шекер махала).

Ако е невъзможно да имат собствен бизнес, жените от тези квартали смятат, че работата като готвачка, сервитьорка, фризьорка и продавачка е привлекателно занимание. Работата в текстилните и шивашки фабрики също се смята за добра работа за жени. Ромските жени от селските райони (т.е. Бяла Слатина и Веселиново) от друга страна, не можаха да посочат никаква конкретна работа, която биха предпочели. Те заявиха, че се борят да си намерят каквато и да било работа, дори и да е само да помогнат на съседите в градинската работа или в почистването на оборите. Според ромските жени, проституцията - макар и да не е широко разпространена, кражбите и продажбата на наркотици се смятат за най-лошия начин човек да си изкарва прехраната, а събирането на боклук също е унижително. Ромите вярват, че за жените е по-лесно да си намерят работа като чистачки, фризьорки и готвачки и гледат не тези професии като на женски.

100. Миграцията, при това на жените, не само на мъжете, се превръща в ключова стратегия за генериране на доходи за семействата. Във всички проучвани общности, освен Веселиново, миграцията е понастоящем най-ефективният начин за справяне с бедността. В Бяла Слатина отчитат най-голям дял емигрирали жители. Най-малко по един член от семейство работи в чужбина в почти 70 процента от домакинствата според въпросника за кварталите. Трудовата миграция също се отчита като много висока в „Христо Ботев“, като в нея участват 30 процента до 60 процента от домакинствата. Тя обаче не е така силно застъпена като средство за оцеляване в Шекер махала. Както е посочено в Глава 3, когато мигрират, жените често не вземат мъжете и децата си.³¹ Тъй като трудовите пазари в Западна Европа, в частност в Гърция и Кипър се свиват, продължителността на работа там намалява от няколко години на няколко месеца за ромските мъже. Ромските жени, които работят най-вече домакинска работа и се наемат като гледачки на деца и стари хора, остават за по-дълги периоди в чужбина. Този дисбаланс в продължителността на престоя в чужбина на мъжете и жените създава големи напрежения вътре в семействата и в общността. В Бяла Слатина отчитат, че повече от 25 жени са оставили семействата си и са отишли в

³¹ В Шекер махала участвалите роми подчертаха, че само разведени или разделени жени мигрират в чужбина без съпрузите си.

чужбина, където са започнали нова връзка. В ДФГ мъжете споделят, че се чувстват загубени, самотни и изоставени от съпругите си. Подрастващите момчета (на възраст 14-16 г.) от „Христо Ботев“ изказаха възражения срещу заминаването на жените в чужбина, подчертавайки риска да станат проститутки там.

4.3.2 Способност за стратегически житейски избор на работа

101. **Способността за стратегически избор на работа е много ограничена при жените и мъжете от ромските общности, често поради достъпните за тях много малко възможности и ограничените социални мрежи в етническото българско общество.** Това важи и за четирите общности. В по-консервативните от тях тази бариера, в комбинация с традиционния начин на живот, влияе силно върху избора на ромите по отношение на заетостта. Както е описано в Глава 1, ограничените социални мрежи остават основен фактор, който стеснява алтернативите им на основния пазар на труда в страната. В Бяла Слатина промишлените работници от Калайджиите, които са работили рамо до рамо с етнически българи и са съхранили взаимоотношенията си с тях, са използвали тези социални мрежи, за да си намерят нова работа, както в България, така и в чужбина. От друга страна, за мъжете Решетари, които преди прехода са били заети в селското стопанство, където не са работили с етнически българи, , е било по-трудно да намерят работа днес.
102. **Мнозинството млади роми съобщават, че решението какво да правят след като напуснат училище вземат най-вече сами, макар и да нямат голям избор.** ДФГ разкриха, че са налице малко реални възможности след напускане на училище. Както мъжете, така и жените съобщават, че си търсят каквато и да е работа, за да внасят своя дял в семейния доход. Когато им бе зададен въпросът кой решава какво да правят след училище, мъжете на възраст 18-24 години от Веселиново обрисоваха ситуацията по следния начин: отговорите им бяха *„няма избор“*, *„ние само се опитваме да следваме традицията, но е по-трудно“* и *„няма работни места.“* Макар повечето млади жени да твърдят, че те вземат решенията за живота си след завършване на образование, жените от Шекер махала и Веселиново съобщават, че изборът им се корени в традиционните ценности и социални норми (т.е. да се оженят рано, да родят деца и да стоят в къщи).
103. **Ромите посочват дискриминацията срещу ромите от страна на мнозинството от неромско население като фактор от решаващо значение, който силно ограничава възможността им за избор на работа.** Това твърдение контрастира с мнението на неромското население в България - около 75 процента не приемат, че дискриминацията е причина за безработицата на ромите.³² Нещо повече, около 88 процента от неромското население се доверяват на негативни стереотипи като тези, че

³² Де Лаат и Данчев, 2012

ромите са мързеливи, нямат воля и предпочитат да живеят от социални помощи вместо от редовна работа.³³ Както е отбелязано в Глава 3, тази дискриминация на трудовия пазар е важен фактор, който демотивира ромите да продължат образованието си. В Шекер махала и Веселиново участниците в ДФГ обвиняват етническите българи за това, че винаги си намират оправдание да не наемат роми, които кандидатстват за работа, независимо от способностите, желанието или представянето им. В „Христо Ботев“ казват: *„Питате за обявените свободни длъжности. Казват ти да отидеш на интервю и като видят, че си ром (или от квартала) любезно ти казват, че длъжността вече е заета.“* Мъжете на възраст 40-60 години от Веселиново се оплакват, че отношенията им с етническите българи са се влошили през годините и че етническите българи все по-малко ги подкрепят и им помагат.

104. **Ниската квалификация прави ромите по-малко годни за наемане и това създава омагьосан кръг, тъй като едното се обяснява с другото.** Докато над 90 процента от етническите българи завършват поне средно образование, само 21 процента от ромите завършват средно образование и по-малко от 1 процент завършват по-висока образователна степен след средно образование.³⁴ Голям дял от ромите нямат висока трудова квалификация, но според ДФГ в миналото ромите са си намирали работа и без да имат висока квалификация. Според Данни от регионално проучване на ромите ЕК/ПРООН/СБ 2011 53 процента от зетите роми са неквалифицирани работници, а само 13 процента от неромското население заема такива работни места (няма отделни данни за мъжете). По-младите мъже имат по-ниска квалификация, въпреки че са прекарвали в училище повече години, тъй като по-старото поколение роми са ходили в казармата. Фактически, докато 67 процента от мъжете извън ромския етнос завършват средно образование, само 39 процента от мъжете роми правят това. Ограничената квалификация на ромите стеснява възможностите им за заетост в новите икономически условия. Учениците във Веселиново и Шекер махала показват най-ниските учебни резултати, слабо владение на български език и наистина страдат от безработица.

4.3.3 Двигатели на промяната

105. **Висшето образование на жените поражда нови ценности, свързани с тяхната работа и изменя перспективата за ролята им в семейния живот.** Ромските жени, които се стремят да завършат висше образование, не гледат на работата си само като на средство за допълнителен доход, но и като на форма за себеизява. Например, момичетата от „Христо Ботев“, които са студентки в университета, настояват, че жената има право да се реализира в професионалната си дейност наравно с мъжете. В такива ромски общности нормата за „добра съпруга“ все по-често включва и това

³³ Де Лаат и Данчев, 2012

³⁴ Де Лаат и Данчев, 2012.

жената да работи и способността ѝ да балансира семейните със служебните си задължения. Нещо повече, младите жени от Калайджиите и студентките от „Христо Ботев“ започват да очакват по-активно участие на партньорите и съпрузите им в домакинската работа и отглеждането на децата. Тези нови нагласи са намерили израз и в по-голямата готовност от страна на младите и образовани ромски мъже да предоговорят разпределението на семейните задължения, свързани с домакинството и грижите за децата. Участник в ДФГ отбелязва: *„Мъжете трябва да са по-ангажирани с домакинската работа, особено с отглеждането на децата. Жените с висше образование се нуждаят от повече подкрепа от техните съпрузи, за да могат да градят добра кариера.“*

106. **В обобщение може да се каже, че много ромски жени все по-често проявяват активност, за да запълнят икономическия вакуум в семейството, създаван от безработицата на мъжете.** Много малко от по-младите жени са готови да мигрират и все повече се стремят да завършат висше образование. Образованието създава у все по-голям дял млади жени способност да засилват житейския си избор и това разширява характеристиката на традиционната норма за „добро момиче“ и „добра съпруга“. Мъжете ще трябва да инвестират повече в образование и изграждане на социални контакти, за да възвърнат подкопаните си позиции на пазара на труда. Само онези млади мъже, които успеят да положат усилия в тези направления, ще постигнат напредък.

Глава 5: Заключение бележки и области за разработване на политики

107. **Тази глава ще се върне на основните въпроси на проучването и ще разгледа отново някои от характеристиките на ромските общности с фокус върху областите, в които биха могли да се предприемат допълнителни изследвания с цел изработване на подходящи политики.** Настоящото проучване се занимава с видовете политически интервенции, които биха могли да впрегнат в действие някои елементи на променящите се ромски общности, които да помогнат за социалното им включване.
108. **Да се разбере както вътрешната социална динамика на ромските общности и как тя си взаимодейства с динамиката на по-голямата част от българското общество е амбициозна задача, която изисква голяма антропологическа дълбочина, проникателност и ресурси.** Настоящото проучване не навлиза дълбоко под повърхността на традициите и поведенческите модели на лицата и групите в четирите общности. Ето защо, категоричното заключение, че нормите, способността за активна позиция и стратегическите житейски избори са директно свързани помежду си би било опростенческо и подвеждащо. Цяла гама от икономически и социални променливи, валидни за всеки отделен член на ромската общност, не са еднакви за всички. Проучването изследва четирите общности в период на промяна, което превръща всеки опит за обобщение или теоретизация на нормите, способността за вземане на решения и житейските избори на ромите в България в предизвикателство.
109. **С изследователските въпроси, които си поставя, проучването показва връзката между социалните норми, способността за активна позиция и стратегическите житейски избори.** То установява, че основните, свързани със социалните различия между половете обществени норми влияят върху способността за избор на жените и мъжете, което от своя страна влияе върху техните стратегически житейски решения. Тези влияния варират от много слаби и с малко въздействие до определящ фактор, на фона на значителни промени, които засягат и четирите ромски общности. Както отбелязва проучването, трите свързани със социалните роли на половете обществени норми за това, че „мъжете осигуряват прехраната на семейството“, „мъжете са по-висшестоящи от жените“ и „девствеността преди женитбата засилва социалното положение на жените“ търпят промяна, разширяваща разрыва между това „което се прокламира“ и това „което се практикува“. Проучването показва по какъв начин промените в способността за избор зависят от влиянието на такива фактори като бедността в ромските общности, моделите на живот в доминантното общество, образователната система, характера на работата,

родителската подкрепа и др. Те, от своя страна, влияят върху решенията на ромските мъже и жени в областите на образованието, заетостта и женитбата.

110. Настоящото проучване показва как ключови, базирани на джендър спецификата социални норми влияят на способността за активна позиция и стратегическите житейски избори, които впоследствие подпомагат или възпират социалното включване на ромите. Изследвайки факторите, които влияят върху стратегическите житейски избори на ромските мъже и жени, проучването разкрива някои от основните причини, които стоят зад решенията и действията им, които се отразяват на социалното им включване. Политиците възприемат трите стратегически житейски избора, върху които се фокусира настоящото проучване, върху като ключови предизвикателства пред социалното включване на ромските мъже и жени в България. Тези три стратегически житейски избора са: (i) нисък процент на записване в училище, (ii) ранна женитба и бременност,³⁵ и (iii) ниска степен на участие в трудовия пазар. Проучването е осъществено на базата на концептуална рамка, основаваща се на предположението, че стратегическите житейски избори се влияят от социалните норми и способността за активна позиция, и че последните две си влияят взаимно.

111. Непреклонността на тези, базирани се на джендър различията, норми е различна в различните квартали, но някои от най-открояващите се норми са: (i) момичетата са под натиск да се омъжват в ранна възраст, особено в традиционалистките квартали; (ii) съпругите са отговорни главно за домакинската работа и грижите за децата; (iii) от дъщерите се очаква да помагат на семейството си в домакинската работа и да се грижат за братята и сестрите си; (iv) родителите искат да опазват девствеността на дъщерите си до женитбата им; (v) раждането на деца е основно качество на добрата съпруга; (vi) мъжете се смятат за по-висши от жените и отговарят основно за дохода на домакинството; и (vii) мъжествеността се свързва със сексуалната потентност. Базирани на разгледаното в предходните глави, следващите параграфи повдигат още веднъж и задълбочават разбирането ни за тези норми, като същевременно разкриват различните им варианти в различните общности.

112. Натискът върху момичетата да се омъжват в ранна възраст и голямата ценност, придавана на девствеността на булката, водят до ранни женитби. Натискът се оказва, че е плод на виждането, че женитбата е доказателство за зрялост, морал, красота и зачитане на традиционните ценности. Много момичета се страхуват, че ако не се омъжат до очакваната от обществото възраст, тяхната честност ще бъде поставена под въпрос и те може никога да не успеят да се омъжат. Голямата стойност, придавана на девствеността на булката, води до ранни женитби. Тези убеждения и

³⁵ Макар в настоящото проучване да се отбелязва, че ранната женитба и бременност се възприемат нашироко от политиците като предизвикателство пред социалното включване на ромите, замисълът на изследването не е да се намесва в традиционните ценности и обичаи на ромските общности.

ценности са по-силни сред момичетата във Веселиново, където взаимодействието между ромските момичета и неромското население е най-ограничено. Натискът за ранна женитба и ценността на девствеността видимо отслабват сред ромските момичета, които имат по-голямо взаимодействие с неромското население, като момичетата от Калайджиите от Бяла Слатина, които следват висше образование и момичетата от Джоревците в „Христо Ботев“, които са учили в интегрирани училища извън квартала.

113. **Множеството отговорности на съпругите за домакинските задължения, и очакванията, че дъщерите ще им помагат в тези задачи, обезкуражават момичетата в стремежа им към висше образование.** В общности, в които от съпругите се очаква да си останат вкъщи и да поемат домакинската работа и грижите за семейството, женитбата често означава край на образованието за ромските момичета. При подобно тежко натоварване те едва ли биха имали време за училище, но дори и да имаха, от тях се очаква да не изоставят домакинските задължения. Това се потвърждава при повечето проучвания в кварталите, с изключение на Калайджиите в Бяла Слатина. За неомъжените момичета, които са натоварени с домакинската работа и грижите за семейството, е трудно да продължат образованието си, освен ако не бъдат освободени от тези задължения, какъвто е случаят с момичетата от Калайджиите в Бяла Слатина и някои момичета от Джоревците в „Христо Ботев“, следващи висше образование.
114. **Високата стойност, придавана на девствеността на булките, кара родителите на подрастващите момичета да изтеглят дъщерите си от училище.** При такива обстоятелства на ромските момичета се отнема възможността да правят стратегически житейски избор, свързан с образованието. Много родители не разрешават на дъщерите си, достигнали пубертета (около 13-14 годишна възраст), да ходят на училище, защото се страхуват, че така техните момичета ще влязат в контакт с момчета. Родителите се опасяват за безопасността на дъщерите си при пътуване до училище извън квартала (от възможността по време на пътуването да ги заговорят мъже); или искат дъщерите им въобще да не влизат в контакт с момчета. Тези родителски тревоги налагат да се изследват по-нататък евентуалните последици от (а) осигуряване на безопасността на пътуването до училище извън квартала или населеното място; и (б) наличието на девически училища, в които да учат ромските момичета. И в двата случая, политика, която отчита социалните опасения, свързани с ценността на девствеността, може да окаже значително въздействие върху включването на ромските жени, тъй като именно страхът от загуба на девствеността отнема на девойките възможността да изберат да продължат образованието си и така да получат достъп до по-големи икономически възможности.

115. **Ранната бременност се насърчава от значението на сексуалната потентност на мъжа като израз на мъжественост и от важността, която се придава на фертилността (ранната бременност) на „добрата съпруга”** . Тези ценности правят женитбата почти синоним на бременността при ромските двойки и синоним на край на формалното образование. Бременността и грижите за децата водят до невъзможност за ромските момичета да продължат образованието си. Нещо повече, женитбата означава край на образованието и за ромските момчета, които трябва да осигуряват средствата за живот на своето семейство.
116. **Макар че от ромските жени, често поради бедността, все повече се очаква да дават принос към семейния доход, като неспособността им да изкарат доход обаче не се отразява отрицателно върху тях.** Докато неспособността на мъжа да изкара достатъчен доход може да се сметне като негов „провал“, безработицата на жените не се смята за провал. За много млади жени в селския квартал Веселиново, където жените не са имали работни места от години, наемането на работа се възприема от момичетата като нещо далечно. Но в общности, където ромските жени все повече следват висше образование, на работата на жената се гледа по-скоро като на форма на себеизява, а не само като на средство за допълнителен доход. Освен това жените емигранти, независимо от джендър нормите, по-лесно си намират работа в чужбина като домашни помощнички и чистачки.
117. **Констатациите не водят до категорични изводи за това по какъв начин способността за активна позиция влияе върху стратегическите житейски избори на ромските мъже и жени.** Макар в проучването да се правят наблюдения на корелацията между нивото на способността за активна позиция и реално правените стратегически житейски избори от ромските жени, не е възможно да се определят причинно-следствените връзки в тези корелации. Проучването отбелязва, че самоуверените ромски жени, които оспорват традиционните социални и джендър норми, показват: (1) по-високи стремежи към завършване на средно и висше образование; (2) склонност да отлагат женитбата и бременността докато не завършат образованието си; (3) активно участие на трудовия пазар и развитие на професионална кариера; (4) готовност да напуснат общността, за да продължат образованието си в университет и намерят съответна работа; и (5) желание да предоговорят разпределението на домакинските задължения със съпрузите си. В Бяла Слатина тази способност на жените е свързана с нивото на тяхното образование, като жените с висше образование показват по-голямо разбиране за правата си. Но проучването не показва дали висшето образование овластява жените или способността им да правят свой избор ги прави способни да следват стремежа си за висше образование. Един от ключовите въпроси, на който не е даден отговор, е: Именно какво движи напред социалните норми в Бяла Слатина и части от „Христо Ботев“ и насърчава ромските момичета да продължават образованието си в средното училище и университета?

Както беше споменато по-горе, необходимо е да се направи по-дълбоко изследване на причинно-следствените връзки на тези корелации и социалните норми.

118. **Способността за стратегически избор изглежда се налага от самосебе си.** Макар и проучването да не дава достатъчно доказателства, на базата на които ясно да заключим, че способността за стратегически избор се налага сама по себе си, то обаче отбелязва, че повишаването на нивото на тази способност е самоналагащо се. Констатациите показват, че подкрепящата среда дава на жените от Калайджиите в Бяла Слатина способността да изберат да продължат образованието си в университета, а впоследствие висшето образование увеличава способността им да поемат по-самоуверени роли в социалния, икономическия и семейния си живот. Констатациите обаче не обясняват какво определя наличието на подкрепяща среда.³⁶ Струва си да се предприемат допълнителни проучвания относно начините, по които може да се създаде подкрепяща среда, която да генерира подобен цикъл.
119. **Социалните норми като че ли се променят с по-бързи темпове в някои части от Бяла Слатина и „Христо Ботев“, в сравнение с Шекер махала и Веселиново.** Веселиново, най-селският и сегрегираният от четирите квартала, изглежда съхранява традиционните норми и ценности. Ключовите фактори, които обясняват това, са (i) езиковата бариера (т.е. повечето роми в общността не говорят български език); и (ii) нивото на икономическо взаимодействие с неромското население (т.е. мнозинството роми не взаимодействат много с етническите българи). Ромите в Бяла Слатина и „Христо Ботев“ говорят свободно български език и много от тях дори го говорят в къщи. Ромите в Шекер махала и Веселиново обикновено не владеят български език добре. Докато мнозинството роми в „Христо Ботев“ не могат да си представят как биха оцелели без да говорят български език, повечето роми във Веселиново могат да минат и без да знаят добре българския. Миналото и сегашното икономическо взаимодействие с неромското население в Бяла Слатина и „Христо Ботев“ изглежда влияе и върху социалните норми на ромите в тези квартали. В Бяла Слатина хората от подгрупата на Калайджиите, които са общували във фабриките по-отблизо с етническите българи по време на комунистическия режим, споделят повече общи социални норми с етническите българи, в сравнение с Решетарите, които са имали по-малко взаимодействие с българи. Възможно е в селските райони, като Веселиново, където препитанието на повечето роми зависи от натуралното земеделското стопанство за

³⁶ Подкрепящата среда, наблюдавана в настоящото проучване, се състоеше главно от наличието на родители, които бяха твърдо решени да подкрепят обучението на дъщерите си, в това число и като (i) записват дъщерите си в интегрирани основни и средни училища; (ii) работят в чужбина, за да изпращат парични преводи на семейството си за финансиране на висшето им образование; и (iii) позволяват на дъщерите си да участват по-малко в домакинските задължения.

самозодавяване, взаимодействието с неромското население да не е нито често, нито да е такава необходимост, каквато е за ромите в „Христо Ботев“.

120. **В опит да определи как способността за активна позиция влияе върху стратегическите житейски избори и как си взаимодейства със социалните норми, настоящото проучване разкрива, че допълнителни фактори (като социално-икономическите условия на ромските домакинства и общности и доминиращата социално-икономическа българска култура) оказват значимо влияние върху стратегическите житейски избори.**³⁷ Взаимодействието на традиционните и съвременните, както и на „прокламираните“ и „практикуваните“ социални роли на мъжете и жените формира отношенията между двата пола, между членовете на семейството и в общността като цяло. Напреженията в тези взаимодействия водят до риск от конфликти в дома и общността, от изоставяне на членове на семейството и общността и т.н. Бедността, като основополагащ фактор, способства в голяма степен и за оформянето на джендър нормите, и за наличието или липсата на избор.

121. **Какъвто и да е подходът към интегрирането на ромите, той ще изисква вниманието незабавно да се фокусира върху бедността, без което усилията не биха постигнали резултат.** Бедността засяга ромските общности по различен начин, като изменя нормите в общността и динамиката на домакинствата; като подтиква към миграция в търсене на работа и по-добър живот и към усвояване на ползите и услугите (напр. образователните) от българското общество. Проучването показва, че в социалните норми и способността за избор в ромските общности се наблюдават промени по отношение на: (1) повишеното изискване към жените да носят доход; (2) увеличаване на случаите на серийна моногамия; (3) спадаща власт на мъжете в семейството; (4) намалена способност на по-старите поколения да подкрепят и влияят върху младите двойки, като в същото време младите двойки стават по-зависими от тяхната помощ; и (5) увеличен брой лица, живеещи в едно домакинство. Проучването отбелязва отрицателното въздействие на безработицата и липсата на средства, тласкаща членове на ромския етнос към социално неприемливо, понякога противозаконно поведение, което спомага да се засилят стереотипите за ромите. Тези стереотипи подкрепят практиките на дискриминация и предразсъдъци (споменати по-горе). Това от своя страна може да окаже въздействие върху стратегиите и политиките за интегриране на ромите в обществото, както и участието им на пазара на труда.

122. **Ромските жени и мъже са засегнати по различен начин от бедността, социалните норми и способността да правят собствен избор. В зависимост от контекста, или жените или мъжете са в относително по-неизгодно положение едни спрямо други.** Например, неспособността на мъжете да отговорят на прокламираната

³⁷ Определяни от безработицата им и степента на достъп до ресурси и услуги.

им роля на „осигуряващи благоденствието на семейството“, ерозира и способността им да вземат стратегически решения. Повечето мъже на средна възраст и над нея са сред най-отчаяните и нещастни хора в общностите. Образованието на жените и приемането на нов начин на живот (т.е. оспорването на традиционните социални норми от младите жени) може да засили тяхната способност да правят стратегически избор по отношение на мъжете. От своя страна, утвърждаването на тази способност сред жените може да ги подтикне към (допълнително) образование или търсене на работа, включително чрез напускане на страната. Стресът, породен от променящите се норми и роли, засилва риска от конфликти в домакинствата и в общността, и то не само между мъжете и жените, но и вътре в отделните полове.

123. **Предизвикателствата за преодоляване на дискриминацията на етническа основа в много области на живота, на ограничената образователна квалификация и намалените социални контакти с етническите българи продължават да бъдат бариера пред наемането на работа.** Дискриминацията, която върви ръка за ръка с предразсъдъците и стереотипите, е демотивиращ фактор за ромите. Според много мъже от четирите ромски общности, отношенията между ромите и етническите българи са се влошили след прехода, което е породило допълнителни предизвикателства пред достъпа до трудовия пазар. Все по-често ромските мъже и жени избират миграцията като изход. Както показва настоящото проучване, от трудовата миграция като че ли повече се възползват жените отколкото мъжете, тъй като те са в състояние да генерират по-голяма способност за избор от мъжете в ромските общности, преживяващи промяна. Една от първите стъпки за социалното включване на ромите е да се адресира дискриминацията им както в България, така и в европейското пространство, където ромите живеят и се придвижват.

124. **Налице е напрежение между тези, които се стремят да се справят като възприемат нови практики (роли) и тези, които искат да запазят традиционните роли и ценности.** Наблюдава се напрежение вътре в домакинствата между съпрузите, между поколенията и вътре в отделните полове. Напрежението изглежда се поражда когато по-старото поколение (мъже и жени) и мъжете от всички възрастови групи са подложени на отрицателното въздействие на промените вътре в семейството и в общността. За мъжете това често води до чувство за провал, унижение и безизходица, което поражда висока чувствителност към всяка критика. Това от своя страна води до нарастване на напрежението и яростна съпротива срещу всяко предизвикателство към техните роли и ценности. Оспорването на авторитета на ромските мъже води до повишени нива на стрес при отсъствието на възможност да осигуряват доходи. Позицията им в обществото е застрашена не само от липсата на доход, но и от намалената способност да трупат обществен капитал чрез инвестиции в социални събития и други социални ангажименти. За по-старите поколения търканията се дължат главно на засиленото взаимодействие (поради съвместното съжителство на

различните поколения в един дом) и тяхната неспособност (финансово) да помагат и да оказват влияние върху младите двойки (синове/дъщери и техните съпруги/съпрузи). Независимо, че младите двойки стават все по-зависими от подкрепата на родителите си. Макар и на повърхността да изглежда, че жените печелят от такава промяна на социалните роли, това не е така, защото бедността прави практически невъзможно за жените да се възползват от променящите се ценности и практики.

125. **Новите стратегии за справяне с бедността и напреженията във връзка с променящите се социални норми, са съпроводени от допълнителни рискове от социално изключване на ромите.** В рамките на настоящото проучване ромските жени препотвърдиха следните ключови рискове пред социалното включване: (1) липса на правна защита в случай на раздяла с партньора; (2) засилено напрежение в семейството, което може да води до домашно насилие; (3) постоянна тенденция на ранно оттегляне от средно образователните училища поради пубертета и ранните женитби; (4) предизвикателства пред участието им на пазара на труда, в т.ч. липса на търсене, липса на квалификация и строги изисквания за поемане на домакинските задачи; и (5) възможно по-висока уязвимост от експлоатация, поради засилената нужда и натиск да се изкара доход. Ключовите рискове за ромските мъже включват: (1) висок процент на безработица поради свит пазар и недостатъчна квалификация; (2) ранно оттегляне от средно образователните училища, дължащо се на смесица от фактори в търсенето и предлагането на работна ръка; (3) намалена способност за инвестиране в социален капитал чрез социални събития и ангажименти; и (4) загуба на ролята в социалния и семейния живот, проявяваща се в загуба на самоуважението и засилена емоционална уязвимост. Тези рискове трябва да бъдат адресирани като се вземат предвид новите джендър роли и търпящите развитие социални норми, както и свързаните с тях възможности.

126. **Политиките, фокусирани върху джендър въпросите и социалните норми има вероятност да подкрепят много ромски общности при интегрирането им в основната част от обществото, като същевременно засилят възможността на жените да отстояват своите позиции в семейството.** Желателно е да се прилагат политики, които повишават разбирането за семейно планиране и защитават членовете на семействата от насилие и нарушаване на правата им, за да се намали рискът от домашно насилие. Освен това, биха могли да се обмислят политики, които да увеличат достъпа на ромските жени до правна защита в случай на раздяла с партньорите, тъй като съжителството на семейни начала без брак става все по-честа практика. За намаляване на уязвимостта биха могли да допринесат и фокусирани върху джендър въпросите програми за социална помощ за самотни майки; за деца на разделени или разведени родители; за баби, които се грижат за внуците си (малки деца, изоставени от родителите им) и за хора с увреждания. Във всички случаи, властите ще трябва да

гарантират, че нито една подобна политика няма да бъде предмет на злоупотреби или да насърчава порочно поведение.

127. В светлината на новите рискове, на променящите се социални норми и динамика на домакинствата, настоящото проучване препоръчва да се изследват варианти за политиката в следните области: (1) подкрепа за членовете на домакинствата да поемат новите роли; (2) адресиране на новите прояви на уязвимост в ромските общности; и (3) увеличаване на възможностите за образование и работа. Предложените варианти на политиката са пряко свързани с и биха допринесли за изпълнение на приоритетите, залегнали в Националната стратегия за интеграция на ромите, по-специално на следните оперативни цели на НСИР: (i) записване и задържане на всички ромски деца и ученици в образователната система и гарантиране, че те ще получат висококачествено образование в мултикултурна среда; (ii) осигуряване на равен достъп до качествени здравни услуги и профилактични програми; (iii) подобряване на достъпа на ромите до пазара на труда и повишаване на процента на заети роми; и (iv) гарантиране на гражданските права, с ударение върху правата на жените и децата. В същото време докладът предупреждава, че препоръките в него не бива да се прилагат изключително за ромите, тъй като подобен подход би могъл да генерира отрицателни нагласи към ромите от страна на широката общественост. Докато много от тези политики може да се наложи да бъдат персонализирани, за да отговарят на специфичните контексти на ромите, се препоръчва те да се прилагат еднакво и към друго уязвимо и маргинализирано население в България, за да се избегне стигматизацията на ромите.

(1) Подкрепа за членовете на домакинствата в изпълнението на новите роли:

- **Да се създаде безопасна и подпомагаша работна среда за жените.** За да се даде възможност на жените да участват на пазара на труда, така както желаят, спънките и пречещите на това задължения, като например грижите за децата и високите транспортни разходи, трябва да бъдат намалени. Тези пречки могат да бъдат намалени като се въведат:

(а) Финансово поносими и достъпни за ромите заведения за детски грижи³⁸;

(б) Безопасен и достъпен обществен транспорт, който да улесни приходящите работници, особено в тъмните часове на денонощието; и

(в) Стимули за частните компании да осигуряват подкрепяща работна среда за жените (включително и помощ за грижите за децата и осигуряване на безопасен транспорт)³⁹.

³⁸ Мъже респонденти от Шекер махала отбелязват, че е приемливо да държат децата в детските заведения, само ако майките са заети.

- **Да се осигурят по-достъпни варианти и информация за семейното планиране.** Настоящото проучване отбеляза, че липсата на активно семейно планиране (и произтичащата от нея ранна бременност) често водят до намаляване на годините образование както при момчетата, така и при момичетата роми. Това води до минимизиране на вариантите за изкарване на прехраната им и намаляване на способността им да поемат изменящите се роли. Увеличаването на информираността за последиците от ранната бременност и подобряването на достъпността на различните методи за семейно планиране могат да помогнат на младите ромски двойки да се справят по-добре с променящите се социално-икономически условия. Услугите могат да бъдат осигурени чрез социални работници от общностите, които са запознати с техните социални контексти и имат доверието на ромите. Възможните действия включват:
 - (а) Осигуряване на чувствителни към ромската специфика услуги за семейно планиране на общинско ниво, които активно да достигнат и да образуват ромските мъже и жени относно семейното планиране; и
 - (б) Въвеждане на по-широка гама от противозачатъчни средства (освен ВМС), които да са достъпни за ромските жени на ниво общност.
 - (в) Включване на репродуктивното образование в учебната програма за по-добро да информиране на младите хора за семейно планиране.
- **Да се осигури консултантска помощ и терапевтични услуги.** Новите самотни майки и бащи, работещите майки и съпрузите на работещите майки, например, биха имали полза от специализирани услуги, които да улеснят прехода им към и поемането на нови роли. Например може да се открие телефонна линия за помощ, на която веднага да се отговаря на техните въпроси. Тези услуги могат да бъдат осигурени от екип, включващ социални работници както от ромски, така и от неромски произход. Първите могат да осигурят добро разбиране на местния контекст, докато вторите могат да гарантират поверителност на потребителите на услугите.
- **Да се изработят целеви програми за подрастващи ромски младежи и девойки, за оказване на подкрепа да направят стратегически житейски избор в контекста на социално-икономическата промяна.** Подрастващите и младежите биха спечелили от програми и подкрепящи структури, които им помагат да обсъждат напрежението, създавано от стремежа към нов начин на живот и традиционните норми вътре в семейството и общността. Помощните структури биха могли да оказват подкрепа да се намерят механизми за справяне за отделните лица, техните семейства и общностите.

³⁹ Този вариант е по-малко популярен сред ромите, тъй като те се опасяват, че това би могло да доведе до засягане на техните заплати и други права.

(2) Да се адресират новите форми на уязвимост в ромските общности:

- **Да се прегледа и коригира деформираната структура на стимули на програмите за социална помощ, особено свързаните със социалния статус на бенефициентите.** Тъй като програмите за социална помощ често са замислени и изпълнявани по начин, който засяга поведението на ромите и нерядко води до потискане на способността на жените за избор и така увеличава тяхната уязвимост, те трябва да бъдат прегледани и коригирани, за да се отстранят тези неумишлени дефекти. В настоящия доклад се подчертава, че тези програми не трябва да се разглеждат единствено в контекста на бенефициентите роми, а на всички бенефициенти, за да се избегне стигматизирането на ромите. Ще бъде необходима също така ефективната комуникация за всякакви промени в програмите за социално подпомагане, за да се избегне неправилното тълкуване. Програмите за социална помощ, които следва да бъдат прегледани, включват:

(а) Социалната помощ за самотни майки, която демотивира ромите да се женят формално и прави ромските жени и деца уязвими в случай на раздяла;

(б) Социалната помощ за деца на разведени родители, тъй като при нея се прилагат сложни процедури за кандидатстване (често и правни процедури), което прави получаването на такава помощ крайно трудно. Жените често предпочитат да останат неомъжени и да си осигурят правото на помощ като самотни майки, отколкото да рискуват да се разделят с партньора и да кандидатстват за социална помощ за деца на разведени родители; и

(с) Структурата на пенсиите, осигуряваща закрила на майчинството, която въпреки реформите, все още дава деформирани стимули за младите жени да раждат деца, за да получават детски надбавки и пенсионни осигуровки.

- **Да се засили правната защита в случай на раздяла на двойките.** Тъй като се разширява практиката на съжителство на съпругески начала без брак, важно е да се засили правната защита на мъжете, жените и техните деца в случай на раздяла на партньорите (настойниците, различни от биологичните партньори може също да е необходимо да се имат предвид).

(3) Да се увеличат възможностите за образование и намиране на работа:

- **Да се въведат мерки за компенсация на пропуснатите ползи при образованието и да се увеличи възвръщаемостта от инвестицията в образование.** Тези мерки включват:

(а) Стимули за ромските деца да посещават детска градина/предучилищна група, за да научат български език преди да постъпят в първи клас и така да повишат

учебните си резултати⁴⁰. Стимулите биха могли да бъдат както финансови, така и нефинансови и да бъдат координирани със съществуващите програми. Условието, с които са обвързани детските надбавки например, могат да бъдат прецизирани, за да се увеличи инвестирането от ромските семейства в ранно детско развитие (РДР).

(б) Да се осигури безопасен и достъпен транспорт, за да могат ромските ученици да посещават училище - това би увеличило посещаемостта на момичетата и момчетата, особено в кварталите, които са отдалечени от средните училища;

(в) Да се създаде училищна/учебна среда, съвместима със социалните норми и ценности на ромските хора, особено момичета (напр. среда, осигуряваща безопасността на подрастващите момичета, удобно разписание на часовете)⁴¹;

(г) Стимули и механизми за осигуряване на по-качествено представяне на училищата в ромските квартали. Възможните мерки включват финансиране, основано на представянето на училището, и заплати, които осигуряват допълнителни стимули за училищата и учителите да подобрят учебните резултати на учениците, записани в тяхното училище.⁴² За да се избегнат изкривявания на резултатите е важно да се осигури наблюдение на представянето по прозрачен и честен начин, който подлежи на проверка;

(д) Да се преоцени адекватността на програмите за социална помощ, като се вземат предвид разходите за ходене на училище, включително и пропуснатите ползи. Дори и когато социалната помощ покрива разходите за посещаване на часовете, ако пропуснатите ползи при посещаване на часовете надхвърлят сумата на социалната помощ, обвързана с посещаемостта, учениците може да се изкушат да приоритизират възможността за изкарване на пари пред присъствието в училище. Важно е да се преоцени правилния баланс между размера на социалната помощ и пропуснатите ползи; и

(е) Да се наложат по-строги училищни политики по отношение на посещаемостта. Посещаемостта на училище (както по дни, така и по часове на ден), трябва да се наблюдава по-строго като се събират подлежащи на проверка доказателства и се

⁴⁰ Важността на пред-училищното образование е подчертана в новата Национална стратегия за интеграция на ромите (2012-2020), но ранното развитие на децата не е включено в стратегията като една от нейните оперативни цели. Така и на ранното образование на децата не е отделено много внимание нито в Националната стратегия, нито в Националния план за действие.

⁴¹ Тези мерки трябва да избягват създаването на сегрегация при ромските ученици.

⁴² Ромските участници в настоящото проучване предлагат предоставянето на тези стимули на премиумна база, за разлика от наказателната база, тъй като наказателните мерки могат допълнително да обезкуражат учителите. Това би наложило бюджетът за съответната година да включва достатъчно ресурси за финансиране на подобни стимули.

налагат възможните наказания за завишаване на данните за посещаемостта⁴³. Интегритетът на отчетността на посещаемостта на училище е от ключово значение за осигуряване на ефикасни програми за социално подпомагане, обвързани с посещаемостта и други стимули, които водят до предвидените резултати.

- **Да се адресират негативните стереотипи и дискриминацията на ромите на трудовия пазар.** Конкретните действия включват комуникационни кампании и изработване на образователни инструменти (които да се използват в училищата и на работните места) за борба с негативните стереотипи, като и двете действия трябва да бъдат адресирани от цялото общество. Съвместни дейности и проекти, които изискват сътрудничество между роми и не-роми също биха могли да бъдат включени за насърчаване на взаимодействието и разбирателството.

128. **Ромите трябва да бъдат активно включени в разработването и изпълнението на интеграционните политики и програми, които служат на техните интереси.** Настоящото проучване разкрива, че предстои да се свърши много работа, за да се постигне по-добро разбиране на ромите на ниво домакинство и общност що се отнася до техния интерес семействата и общностите да се развиват и вървят напред. Понастоящем изглежда, че политиките често не успяват да откликнат на конкретните предизвикателства, пред които са изправени ромските общности, или не ги адресират адекватно. Активното включване на ромските общности (в това число и на ромските жени) в изработването и изпълнението на политики и програми не само би подобрило качеството на политиките, но и би засилило тяхното въздействие в полевата работа. Освен това, следва да се предприемат емпирични изследвания, за да научим повече за вътрешната динамика, свързана със социалните норми, джендър ролите, вземането на решения и напрежението, свързано със социалната промяна. Тази информация ще даде възможност на заинтересованите страни да разберат по-добре проблемите и бариерите пред развитието и интеграцията на ромските общности.

129. **За да се засили приемането и въздействието на мерките за включване на ромите, политиките и програмите трябва да отчитат многообразието на ромските общности в България, прилагайки конкретизирани на местна почва подходи, улеснявани от работниците и медиаторите в общността.** Проучването показва, че всяка политика или програма, която цели да се интегрират ромите в обществото в България или в европейското общество, трябва да изследва или да взема предвид социално-икономическата динамика на ромските общности, както и високото ниво на разнообразие между общностите, показано от ясното им самоопределение, местоположение (в това число градско или селско), културно устройство, традиции,

⁴³ Ромските участници подчертават, че това не бива да означава санкции за отсъствие. Редовното посещение следва да бъде положително възнаградено чрез механизми за стимулиране, като например условни парични преводи, вместо наказателни отсъствия

социални норми, достъп до работни места, състояние на инфраструктурата и образованието, здравеопазването и другите услуги, т. н. Ромските общности се променят под влияние на доминиращото заобикалящо ги общество и прехода на българската икономика. Проучването показва, че промяната във всяка от четирите общности става с различни темпове и по различни начини. Макар да не може да има някакъв приложим за всички общности подход към социалната интеграция, има все пак някои общи предизвикателства, които трябва да бъдат спешно адресирани, като дискриминацията, безработицата и образованието. Инвестирането в работници в общността, които са запознати отблизо с ромските квартали, в които работят, може да предизвика съществена промяна в начина, по който политиките и програмите за социално включване ще достигнат до ромските общности. Тези работници носят разбирането за ромите и могат да допринесат за съобразяване с техните традиции и обичаи, с реалните или предполагаеми бариери пред достъпа до социалните услуги и да развият отношения на доверие с основни членове на общността.

130. Обширни комуникационни и информационни кампании ще се изискват също така, за да се подобри усвояването на нови политики и услуги, насочени към ромите. Дискусиите във фокус групи, проведени в хода на това проучване, разкриха значителна липса на доверие от страна на ромите към държавните институции, което би могло да се превърне в сериозна пречка за достъпа на ромите до така необходимите им услуги. Комуникационните кампании могат да спечелят доверието на ромските общности, включително чрез демонстриране на успешни практики (напр. пилотни проекти) сред други ромски групи. Към българското общество като цяло също би трябвало да бъдат насочени комуникационни кампании преди въвеждането на нови услуги или политики, така че ползите от услугите и политиките на обществото да станат известни и да спечелят широка подкрепа.

131. Трябва да бъдат предприети по-нататъшни проучвания по начин, който да не насърчава предубежденията и стереотипите за ромите сред неромското население. Въпросите, задавани обикновено от неромското мнозинство, подсъзнателно почиват върху такива предразсъдъци. Например: Защо ромските момичета се женят толкова млади? Защо забременяват толкова млади? Защо ромите имат по толкова много деца? Защо ромските жени са така силно въввлечени в проституция и трафик на хора? Защо ромите участват в престъпна дейност? Защо ромските мъже не се интересуват да си намерят работа? Защо ромите живеят така наблъскани заедно в ненормални условия? Как можем да спрем ромите да не мигрират незаконно в Западна Европа? Решенията, предлагани от мерките на политиката или от изследвания на ромите, дават препоръки, които касаят области като развитие на инфраструктурата, градоустройствено планиране и подобряване на жилищните условия на ромите, реформа в емиграционните наредби, интегрирани училища и т.н. Често това са късогледни мерки, с ограничено въздействие. Настоящото проучване показва колко комплексни са

предизвикателствата пред развитието, и че ромите трябва да се справят не само с бедността, а с разнообразни негативни сили, както вътрешни, така и извън тяхното общество. По-скоро по-интегрирани, вместо решения на парче; и по-социално адаптивни, отколкото непреклонни твърди интервенции биха оказали много по-голямо въздействие върху движението към социално включване. Ако на ромите се позволи да имат водеща роля в изработването на решенията (като работят заедно с властите, донорите и доброжелателите) и ако всички участници са търпеливи, чувствителни и гъвкави, тогава целта за изграждане на приобщаващо общество ще бъде постигната по-бързо.

132. **Накрая, настоящото проучване не успя да разгледа връзката между стратегическите житейски избори на ромите и тяхното участие (т.е. това че са жертва на престъпност, насилие и трафик), каквото бе първоначалното ни намерение.** Поради чувствителността на съответната информация, използваната методология за качествено проучване, а именно дискусии във фокус групи, се оказа неподходяща да създаде среда, в която мъжете и жените да се чувстват достатъчно комфортно да споделят вижданията си по тази тема. Макар че в хода на проучването въпросниците за ДФГ бяха коригирани с цел да се събере информация по тази деликатна тема чрез нюансирани и индиректни въпроси, те не доведоха до набиране на достатъчно информация. За да се изследва тази тема по-адекватно, трябва да се предприеме специализирано проучване. То трябва да съдържа по-целеви метод на разследване, като идентифицира информаторите, които са били пряко засегнати от този въпрос и прилага по-персонален, сходен на индивидуалното интервюиране подход, който осигурява поверителност, доверие и безопасност на участниците. Освен това, тъй като този въпрос е транс-граничен по характер, той би изисквал и изследователски подход, подходящ за изследване на много страни, разполагащ с всеобхватна изследователска методология.

Библиография

Aleksandrieva, L. 2003. *Roma women and domestic violence*. Sofia: Foundation "Tomorrow."

Alexandrova, M. 2007. "Gender dimensions of the conflict "work - family": survey among the managers in Bulgaria." In: *Gender and transition*. Sofia: CRPW (Centre for Research and Policies for Women).

Atanasova, M. 2005. "Changes in employment and their impact on the policies for gender equality." In: *Time for work and working conditions*. Sofia: Institute for National and World Economy.

Beleva, I. 2005. Socio-economic factors and consequences on the demographic development of the country. In: Ivanov, M. and A. Atanassov (ed.), 2005. *Demographic development of the Republic of Bulgaria*. Sofia: NSSEDI to MS, BAS, NSI, the UN Fund for Population.

Beleva, I. 2011. "Cyclical economic development and labor market in Bulgaria 1990-2010, (cause- and-effect interactions, reality and challenges)." In: *Economic Research*, vol. 4/2011.

Beleva, I. 2011 b. "Socio-economic environment for the development of the population." In: *The population of Bulgaria at the beginning of the XXI Century: Status and Trends*. Sofia: AI "Prof. Drinov. "

Belcheva, M. 2011. "Demographic processes and development of the population." In: *The population of Bulgaria at the beginning of the XXI Century: Status and Trends*. Sofia: AI "Prof. Drinov. "

Bogdanov, B. 2005. "Working hours and wages of men and women." In: *The time for work and working conditions*. Sofia: National and World Economy Institute.

Braikova S. 2001. *The Roma in the village of Kuklen (Plovdiv)*. Kuklen.

Bourdieu, P. 2002. *Male domination*. Sofia: LIK

BHC, 2000. *Ethnic Press in Bulgaria*. Sofia: BHC

BHC, 2002. *Ethnic minorities in the media*. Sofia: BHC

Byuksenshyuts, W. 2000. *Minority policy in Bulgaria: Communist Party policy towards Jews, Gypsies, Pomaks and Turks 1944-1989*. Sofia: IMIR.

Center for Interethnic Dialogue and Tolerance "Amalipe", 2011. *Prevention of early marriages*. Plovdiv: Astarta.

Chalakov, Ivan and others. 2008. *The Nets of the Transition. What actually happened in Bulgaria after Sofia 1989: "East-West"*.

Cohen, E. 2002. *The image of the minorities in the central and regional press*. Sofia: BHC

Coleman, James, 1988. 'Social Capital in the Creation of Human Capital'. In: *The American Journal of Sociology*, vol. 94, Supplement: *Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure*. (1988), pp. S95-S120.

Concept Note: World Bank Knowledge and Advisory Services to Support Development and Implementation of a National Roma Integration Strategy.

Connell, R.W. 1994. 'Gender Regimes and the Gender Order'. *The Polity Reader in Gender Studies*. 1994. Cambridge: Polity Press.

Council of Europe, 2005. *Concerted development of social cohesion indicators. Methodological guide*. Strasbourg;

Council of Europe, 2007. *Young people from lower income neighborhoods. Guide to new policy approaches*. Strasbourg.

Council of Europe, 2010. *Migrants and Their Descendants. Guide to Policies for the Well-being of All in Pluralist Societies*. Paris.

Damjanov, P., 2007. "Culture and Education as a factor for integration of Roma into Bulgarian society." In: *Integration of Roma into Bulgarian society*. Sofia: BAS IS.

De Laat, J. and Plamen Danchev, 2012. *Equity and Inclusion in Education in Bulgaria (Preliminary Draft)*. World Bank.

Denkov, D. 2001. *Roma schools*. Sofia: OSI.

Denkov, D. (ed.), 2004. *Roma schools in Bulgaria*. Sofia: OSI.

Dimitrov, A., 1994. "The Gypsies in Bulgaria - ideas and values." In: *Aspects of the Ethnocultural Situation in Bulgaria*. Sofia: ACCESS.

Dimitrov, D., B.Chakalov, K. Dechev, I. Georgieva, 1980. *Validation of the socialist way of life among Bulgarian citizens of Roma origin*. Sofia.

Dimova, L., 2004. *Roma: The other dimension of changes*. Sofia.

Edwige, Rude-Antoine, 2011. *Mariage libre, Mariage force?* Paris.

Edwige, Rude-Antoine, 2005. *Forced marriages in Council of Europe member states*. Strasbourg.

European Commission, UNDP, World Bank (2011) Roma Regional Survey data

European Commission, 2010-a. *Violence against Women and the Role of Gender Equality, Social Inclusion and Health Strategies*. Belgium.

European Commission, 2010-6. *Gender Mainstreaming Active Inclusion Policies*. Belgium.

European Commission, 2010-b. *Ethnic Minority and Women in Europe. A Case for Gender Equality?* Belgium.

EU-MIDIS. *European Union Minorities and Discrimination Survey. Main Results Report*. EU 2011. http://fra.europa.eu/fraWebsite/eu-midis/eumidis_main_results_report_en.htm

EUROSTAT, 2008. *The Life of Women and Men in Europe. A Statistical Portrait*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

FRA/UNDP (2012) The situation of Roma in 11 EU Member States. Survey results at a glance. Luxembourg.

Gal, Susan, and Gail Kligman, eds. 2000a. *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*. Princeton: Princeton University Press.

Gal, Susan, and Gail Kligman, eds. 2000b. *The Politics of Gender after Socialism*. Princeton: Princeton University Press.

Genov, D., C. Marinov, T. Tairov, 1964. *The Gypsy population in the Republic of Bulgaria on the road to socialism*. Sofia.

Georgiev, G., I. Tomova Grekova M., K. Kanev, 1992. *Ethnocultural Situation in Bulgaria*. Archive, IMIR.

Georgieva, I., 1961. *Study on life and culture of Bulgarian Gypsies in Sliven*. Notes of EIMI, vol. 1X.

Gerganov, E., H. Kyuchukov 1999. *Educational attitudes of the Roma in Bulgaria*. Sofia: Tilia

Government of Bulgaria (2011). *National Roma Integration Strategy (Working Draft)*

Government of Bulgaria (2005). *National Action Plan for the Decade of Roma Inclusion 2005-2015*.

Government of Bulgaria (1999). *Framework Programme for the Equal Integration of Roma in the Bulgarian Society*.

Grekova, M. (ed.) 2001. *Social integration of the young Roma*. Sofia: OSI

Grekova, M., V. Dimitrova, D. Kiuranov N. Germanova, I. Markova, 2008. *Roma in Sofia: from isolation to integration?* Sofia: East-West.

Grekova, M., I. Kyurkchieva, M. Koseva, A. Avramov, 2010. *Discrimination as a social practice. Bulgaria 2008-2010*. Sofia. MTSIMKV.

Halman, L. 2001. *The European Values Study: A Third Wave*. Source book of the 1999/2000 European Values Survey. WORC, Tilburg University.

Fundación Secretariado Gitano (2009). *Health and the Roma Community, Analysis of the Situation in Europe. Bulgaria, Czech Republic. Greece, Portugal, Romania, Slovakia, Spain*. Madrid: FSG.

Inglehart, Ronald (Ed.). 2003. *Human Values and Social Change. Findings from the Value Survey*. International Studies in Sociology and Social Anthropology. Brill, Leiden-Boston.

Inglehart, Ronald and Pippa Norris. 2003. *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change Around the World*. New York: Cambridge University Press.

Inglehart, Ronald, Pippa Norris and Christian Welzel, 2003. 'Gender Equality and Democracy.' In:

Inglehart, Ronald (Ed.), 2003. *Human Values and Social Change. Findings from the Value Survey*. International Studies in Sociology and Social Anthropology. Brill, Leiden-Boston.

Inglehart, Ronald and Wayne Baker. 2000. 'Modernization, Globalization and the Persistence of Tradition: Empirical Evidence from 65 Societies.' In: *American Sociological Review* 65: 19-55. Innocenti Working Papers No 84. *Children in Bulgaria: Growing Impoverishment and Unequal Opportunities*.

Ivanov, I. 1997. *Problems of the intercultural education*. Shumen.

Ivanova, E., V. Krastev, 2008. *Roma women - spaces and boundaries in their life*. Stara Zagora: Litera print.

Kabeer, N. 1999. "Resources, Agency, Achievements: Reflections on the Measurement of Women's Empowerment". *Development and Change* 30:435-64.

Katsarski, I., 2011. "Bulgaria in a global context: poverty as wasted potential for human development." In: *Inequality and poverty. Trends in contemporary Bulgaria and European context*. Sofia: BAS-IIOZ.

Gypsies - Historical Dictionary. Gypsy family over the centuries until today. Sofia: Otechestvo.

Kergoat, D., K. Vladimirova, 2005. Time for work for women and men: with and without interruption. French concepts and Bulgarian practice. "" In: *Time for work and the working conditions*. Sofia: National and World Economy.

- Kolev, K., A. Raychev Bundzhulov A., 2000. *School and social inequalities*. Sofia: LIK.
- Kanev, K. (ed.). 2000. *Desegregation projects of NGO*. Sofia: BHC.
- Kanev, K. (ed.). 2002. *The First Steps: Evaluation of the non-governmental desegregation projects in six cities in Bulgaria*. Sofia: BHC.
- Kanev, K. (ed.). 2006. *Five years later: NGO projects for the desegregation of the Roma education in Bulgaria*. Sofia: BHC.
- Kyuchukov, H. 2002. *The written speech in Bulgarian of the Roma pupils in III-IV grade*. Sofia: Diversity.
- Kyuchukov, H. (ed.), 2004. *Desegregation or intercultural integration*. Veliko Tarnovo: Publishing of the Veliko Tarnovo university.
- Kyuchukov, H. 2006. *Desegregation of the Roma students*. Sofia: SEGA.
- Kiuranov, Chavdar. (Ed.), 1987. *Today's Bulgarian family*. Sofia: Science and Art.
- Leshtanska, K., M. Popova, 2006. *Roma in the media in 2003 and 2005*, Sofia: SEGA
- Liegeois, J.-P., 1994. *Roma, Gypsies, Travelers*. Strasbourg: Council of Europe.
- Marinov, V., 1957. *Gypsies in Bulgaria*. Notes of EIMT.
- Marinov, V., 1962. *Observation on the life of the Gypsies in Bulgaria*. Notes of EIMT.
- Markov, S. (2002) 'Ethnic minorities in light of national and regional newspapers. " In: *Ethnic minorities in the press*. Sofia. BHC: <http://www.bghelsinki.org/index.php?module=resources&lg=bg&id=17>;
- Marushiakova, E., 1992. "Birth customs in a gypsy group. In: *"Bulgarian Folklore*, no. 2/1992, pp. 60-67.
- Marushiakova, E., 1993. "Relations between the Gypsy groups in Bulgaria." In: *Ethnic picture of Bulgaria*. Sofia: Club 90.
- Marushiakova, E., V. Popov, 1993. *Gypsies in Bulgaria*. Sofia: Club 90.
- Milenkova, C. 2004. *Dropping out of school*. Sofia: AI "M. Drinov. "
- Minev, D., 2011. "Erasing poverty and inequalities from the social studies and consequences." In: *Inequality and poverty. Trends in contemporary Bulgaria and European context*. Sofia: BAS-IIOZ.

Minkov, M. (1977). *Labour characteristics of the population of Bulgaria*. Sofia

Mirchev, A., 2008. It takes a strong man to survive, or boxing, pimping and how to be a man in the Roma ghettos in Sliven. (M. A. thesis, CEU).

Mitev, P., I. Tomova, L. Konstantinova. The Price of Procrastination? The Social Costs of Delayed Market Transition in Bulgaria. In: *Poverty, Ethnicity and Gender During Market Transition*. Ed. Rebecca Emigh and Ivan Szelenyi, PRAEGER, Library of Congress, 2001 (pp. 33-67).

National Statistical Institute, MONEE Country Report to the Regional Monitoring Report No. 8 A Decade of Transition, *Trends and Indicators on Child and Family Well-being in Bulgaria*, NSI, Sofia, Bulgaria, 2000.

Norris, Pippa and Ronald Inglehart. 2003. 'Islamic Culture and Democracy: Testing the 'Clash of Civilizations' Thesis.' In: Inglehart, Ronald (Ed.), 2003. *Human Values and Social Change. Findings from the Value Survey*. International Studies in Sociology and Social Anthropology. Brill, Leiden-Boston.

NSI, 1994. Census of population, housing and farms in 1992. T.1. *Population. Demographic and social characteristics of the population*.

NSI, 2002. Census of Population, Housing ... Item 6. *Sample surveys*. No.1. Demographic characteristics.

NSI, 2002b. Census of Population, Housing ... Item 6. Sample surveys. Book 2. *Fertility and reproductive behavior*.

NSI, 2002c. Census of Population, Housing ... Item 6. *Sample surveys*. Book 4. *Health of the population*.

NSI, 2003. Census of Population, Housing, ... Item 2. Housing. Book1. *Housing conditions of the population*.

NSI, 2003b. Census of Population, Housing ... Item.1. Population. Book 4. *Households in the Republic of Bulgaria*.

NSI, 2004. Census of population, housing and farms in 2001. Item1. Population. Book 1. Demographic and social characteristics of the population. NSI, 2004b. Statistical handbook

NHIC, 2009. Infant mortality by age and cause of death. Report to the Ministry of Health.

NSI, 2011. *Census of population, housing and farms in 2011*. Sofia: NSI.

Nonchev, A. and others. 2006. *Reasons for children dropping out of school in Bulgaria*. Sofia: East-West.

Nunev, J. 2006. *Roma and the process of desegregation in education*. Sofia: Publishing House "Kuna."

Nunev, J. 1998. *Roma child and his/her family environment*. Sofia: IMIR.

Oshakov, Z. 1968. *Study of the town and the village*. Sofia

OSI, 2007. *Equal access of Roma to quality education*. Sofia: OSI.

OSI, 2008. *State of Society*. Sofia: OSI.

OSI, 2012. *Report on the public policies for Roma in Bulgaria and the main problems of the socio-economic inclusion of the Roma community* "(Draft)

PACE, 2005. Doc. 10590, 20 June 2005. *Forced Marriages and Child Marriages*. Report, Committee on Equal Opportunities for Women and Men, Rapporteur: Mrs. Rosmarie Zapfl-Helbling, Switzerland.

Pamporov, A. 2011. "The swarthy drunken criminals. (The image of the Roma in the Bulgarian newspapers in the election context). " In: *Population 2011* (in press);

Pamporov, A., 2001. Gyptsi - 2001. *Socio-cultural patterns of behavior in the Roma communities living in the administrative centers of border communities in the Southwestern Bulgaria*. Sofia: Effekt.

Pamporov, A., 2004. *The Roma family: aspects of everyday life*. Sofia: Advertising Agency "Effekt."

Pamporov, A., 2006. *Everyday Roma life in Bulgaria*. Sofia: MTSIMKV.

Pamporov, A., 2007. The number of the Roma population in Bulgaria as a problem in the construction of adequate social policies. Q: Topalova, V., A. Pamporov (ed.), *Integration of Roma into Bulgarian society*. Sofia, Institute of Sociology - BAS.

Pamporov, A., 2009. The crisis in the institution of marriage, the familism and the new family forms. In: *European values in the Bulgarian society today*. Fotev D., compiler. Sofia 2009, Sofia University Publishing House (pp. 154-171)

Pamporov, A., 2009 b. *Social distance and ethnic stereotypes for the minorities in Bulgaria*. Sofia: OSI.

Pamporov, A., in 2009. Characteristics of the Roma Employment. In: *Demographic processes and workforce in Bulgaria*. Sofia: CPS-BAS, MLSP, ESC.

Pamporov, A. (2011) "Study of the Family Attitudes in the Roma Community." In: *Prevention of Early Marriages*. Plovdiv: TSMDT Amalipe, Astarta, p. 73-110.

Prodanov, V. (ed.). , 2011. *Inequality and Poverty: Trends in Contemporary Bulgaria and European context*. Sofia: BAS-IIIOZ.

Ringold, D. 2000. *Roma and the Transition in Central and Eastern Europe: Trends and Challenges*. Washington D.C.: The World Bank.

Ringold, D., M. Orenstein, E. Wilkens, 2003. *Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle*. Washington D.C.: The World Bank.

Rusanov, V. (ed.). 1992. *Aspects of the Ethnocultural Situation in Bulgaria*. Sofia: Association "ACCESS" (revised and supplemented edition 1994).

Rusanov, V. (ed.). 2000. *Aspects of the Ethnocultural Situation in Bulgaria. Eight years later*. Sofia: Association "ACCESS".

Sattar, S. 2012. *Opportunities for Men and Women: Emerging Europe and Central Asia*. World Bank.
World Bank. 2011.

SEGA, 1997. *Neighborhood and people. Stolipinovo: The beginning of a long change*. Sofia: SEGA.

Shopov, D., S. Ivanov, 2011. "Provision and funding of social services in the community - international experience, Bulgarian practice, opportunities for changes." In: *Economic Research*, vol. 4/2011.

Stoychev, L. 2011. "Underage offenders in Bulgaria." In: *The population of Bulgaria at the beginning of the XXI Century: Status and trends*. Sofia: AI "Prof. Drinov. "

Stoyanova, K., A. Kirova, 2008. *Gender inequalities in the paid and unpaid labour in Bulgaria*. Sofia: AI "Prof. Drinov. "

Stoyanova, K., 2010. "Specificity and differences in the participation of women and men in unpaid household labor." In: *Population*, 1-2/2010.

Sugareva, M., 1995. "Marriages and Divorces of the Ethnic Groups in Bulgaria." In: *Population*, no. 1-2/1995, pp. 113-123.

Szelenyi, I. & R. Emigh (eds.), 2001. *The Poverty, Ethnicity and Gender in Eastern Europe During Market Transition*. Praeger Publishers: Westport Connecticut, London.

Tanaka, J., 2000. "The Roma in the Bulgarian Educational System." Problem Analysis "Open Society Institute."

Tilkidjiev, N., C. Milenkova, K. Petkova, N. Mileva, 2009. *Drop off Roma*. Sofia: OSI, IP.

Tilkidjiev, N., C. Milenkova, T. Nedelcheva, S. Hristova, K. Petkova, N. Mileva, 2011. *Successful Roma*. Sofia: East-West.

Tomova, I. 2011. Stereotypes and prejudices about the Roma in the press. In: *Population* 2011

Tomova, I., 2011 b. "The role of ethnicity in the return of the social, political and economic domination of men in the post-communist period." In: *Sociological Problems*, 1-2, 2010 (pp. 201-230).

Tomova, Ilona, 2000. *Poverty and Ethnicity. Formation of the "underclass" among Bulgarian Roma*. Archive IMIR

Tomova, Ilona, 2005. Demographic processes in the large ethnoconfessional communities in Bulgaria. In: *Demographic Development of Bulgaria*, (ed. M. Ivanov and A. Atanasov). Sofia, BAS and others., S.155-177.

Tomova, Ilona. 2006. "Ethnicity and social exclusion of the Roma in Bulgaria". In col. *Worlds in sociology*. 2006. Publishing House of "St. Kliment Ohridski " University.

Tomova, Ilona, 2007. *Health status and access of Roma from "Iztok" quarter of Kyustendil to healthcare*. Sofia, OSI.

Tomova, I., A. Pamporov and V. Milenkova, 2008. *Socio-economic status of the vulnerable ethnic communities in Bulgaria* (unpublished report for Directorate of Ethnic and demographic Issues (DEDI) to the Council of Ministers (CM)).

Tomova, I., 2009 a. Reproductive Health of the Roma Women (Case Studies in the town of Kyustendil). // *Population*, no. 3-4, pp. 97-114.

Tomova, I., 2009 b. "The Different ones - between stigma and recognition." In: *The European values in today's Bulgarian society*. Fotev D., compiler. Sofia 2009, Sofia University Publishing House (pp. 119-153)

Tomova, I., 2010. "Evaluation of the government measures for reduction of the social exclusion of the Roma." In: *Population*, 1-2, 2010 (pp. 126 -147).

Tomova, I., S. Nikolova, 2011. *In the Mirror of distinction: Health status and access of the Roma to health care*. Sofia, Academic Publishing House "Prof. Drinov. "

Tomova, I., 2011. "Different but Equal? Ethnic disparities in Bulgaria. "In: *Population*. 2011 / 1-2. (pp. 93-120)

Tomova, Ilona, 1998. *Ethnic Dimensions of Poverty in Bulgaria*, report commissioned for the Bulgaria Social Assessment, Washington, D.C.: The World Bank.

Tomova, Ilona, 1995. *Gypsies in the Period of Transition*. Sofia IMIR.

Tomova, Ilona. 2002. "Domestic Violence in the Large Ethno-confessional Communities in Bulgaria". In: *Culture of Peace and the Balkan Youth*. Ed.: Petar-Emil Mitev and James Riordan. Sofia: IMIR. 2002. (pp. 181-193).

Tomova, Ilona, Vandova, Irina, Tomov, Varban, 2000. *Poverty, Ethnicity and Gender. Case Studies of Bulgaria*, www.yale.edu/socdept/reports.

Tomova, I., 2009-a. The Roma in Bulgaria: Employment and Education. In: *SUDOSTEUROPA Mitteilungen*, 02/ 2009, 49 Jahrgang, (pp.66-87).

Tomova, I., 2009-b. Roma fertility and reproductive health: Cultural specificities enervating the programmes for family planning in some Roma subgroups. In: *Fertility in Bulgaria and State Policy*. Sofia: CPS, 2009, (pp. 269-290).

Tomova, I., 2011. „Transnational migration of Bulgarian Roma.” In: Kaneff, Deema and Frances Pine, 2011. *Global connections and Emerging Inequalities in Europe: Perspectives on Poverty and Transnational Migration*. London: Anthem Press. (Pp. 103-124).

Topalova, V., A. Pamporov (ed.) 2007. *The Integration of the Roma into Bulgarian society*. Sofia: IS.

Turk, C., 2012. *On Norms and Agency: Conversations about gender equality in 20 countries (Draft-not final publication title)*. Washington, D.C.

Turk, Carrie; Petesch, Patti; Muñoz Boudet, Ana Maria. 2010. Defining gender in the XXI century: methodology guide - rapid qualitative assessment to inform the World Development Report on Gender (2010). Washington D.C. - The World Bank.

Turnev, Ivailo, 2002. The Health Problems of the Roma - nature, consequences and ways for overcoming them. "Open Society" Foundation.

Turnev, I., M. Grekova, 2007. *Social and health profile of the Roma in 16 cities in Bulgaria*. Sofia, East-West.

Turnev, I., M. Grekova, 2008. *Social and health profile of the Roma in 16 cities in Bulgaria (two years later)*. Sofia: CARE Netherlands, EKIP "Health Problems of the Minorities Foundation."

UNDP/ UNDESA, 2000. *The Social Integration of the Roma*. Sofia, NGO "Anti-Poverty Information Centre."

UNICEF, 1992. National analysis of the situation of Bulgarian children and families.

UNICEF, 2003. *Situational analysis of the situation of the children and women in Bulgaria*.

UNICEF, 2011. *UNICEF study on the reasons of child abandonment and their placement in institutions for children*. RFP 10-01.

UNDP, 2003. *The Roma in Central and Eastern Europe. Avoiding the Dependency Trap*.

UNDP, Council of Europe, 2004. *Faces of Poverty, Faces of Hope. Vulnerability Profiles for Decade of Roma Inclusion Countries*. Bratislava.

UNDP, 1990. *Human Development Report*.

UNDP, 2002. *Human Development Report*.

UNDP, 2007-2008. *Human Development Report*.

UNDP, UNDESA, WB, *Social Assessment of Child Care in Bulgaria*, July 2000, Bulgaria.

UNFPA, ASA, CCS, MLSP, 2007. *Family Patterns and Migration*. Sofia.

UNICEF. 1999. *Women in Transition*. Regional Monitoring Reports, No 6. The MONEE Project. CEE/CIS/Baltics. Florence: UNICEF International Child Development Center.

UNICEF, 2001-a. *Early Marriage, Child Spouses*. Innocenti Digest, No 7.

UNICEF, 2001-b. *The State of the World's Children. Early Childhood*. Florence, Italy.

UNICEF, 2003. *The Millenium Development Goals: They are About Children*. Florence, Italy.

UNICEF/IRC. Regional Monitoring Report No. 4, *Children at Risk in Central and Eastern Europe: Perils and Promises*, UNICEF/IRC, Florence, Italy.

UNICEF/IRC, 2001. *A Decade of Transition*, Regional Monitoring Report No.8, UNICEF/IRC, Florence, Italy.

Vassileva, L., A. Alexandrova-Karamanova B. Alexandrova, E. Bogdanova, E. Dimitrova, T. Kotseva, I. Todorova, 2008. *Behavior and health of school children*. Sofia, WHO Fund "Science", Jacobs Foundation.

Vassilev, Rossen (2004): *The Roma of Bulgaria: A Pariah Minority*. The Global Review of Ethnopolitics, Vol. 3, No. 2, p. 40-51

Vladimirova, K. (comp. and ed.). 2005. *Time for work and working conditions*. Sofia: National and World Economy.

Wilson, William J. 1987. *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass and Public Policy*. University of Chicago Press.

Wilson, William J. 1999. *When Work Disappears. The World of the New Urban Poor*. USA.

World Bank, 1998. *Poverty in transition*.

World Bank, 2002. Bulgaria: *The changing profile of poverty (Poverty Assessment)*.

World Bank, ECA Human Development Department. 2010a. *Economic Costs of Roma Exclusion*.

World Bank, ECA Human Development Department. 2010b. *Roma Inclusion: An Economic Opportunity for Europe Policy Note*.

World Bank. 2011. *World Development Report 2012: Gender Equality and Development*.

World Bank, *Poverty Assessment Update*, 2002, www.worldbank.bg/press/2002-04-eccbg.phtml

World Bank, ASA, 2002. *Bulgaria: Gender Aspects of Poverty and Inequality in the Family and the Labour Market*. (Report).

World Bank, 2009. Report No. 44289-BG. *Bulgaria Living Conditions before and after EU Accession*.

World Bank, 2011. *Roma Inclusion is Smart Economics - Illustrations from Bulgaria, Czech Republic, Romania and Serbia*.

World Bank, 2012-a. BULGARIA: *Household Welfare during the 2010 Recession and Recovery*. (Report No. 63457-BG).

World Bank, 2012-b. Bulgaria - Public expenditures for growth and competitiveness. (Report No. 62774-BG).

Zhelyazkova, A. (ed.) 1994. *Relations of Compatibility and Incompatibility between Christians and Muslims*. Sofia: IMIR.

Zhelyazkova, M., 2011. "Politics and social pathologies." In: *Inequality and poverty. Trends in contemporary Bulgaria and European context*. Sofia: BAS-IIOZ.

